

«Γιατί είν' η χάση των κλεφτών »
Η εξόντωση του λήσταρχου Κωνσταντέλλου
από τους Σισμαναίους στα Κράβαρα του 1870

ΤΟ ΑΡΘΡΟ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΤΑΙ ΕΝΑ ΑΙΜΑΤΗΡΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ που έλαβε χώρα στα Κράβαρα (ορεινή Ναυπακτία) τον Απρίλιο του 1870, λίγες μέρες μετά την σφαγή των ξένων περιηγητών στο Δήλεσι. Πρόκειται για την εξόντωση της ληστρικής συμμορίας του Κωνσταντέλλου Παπατράμπα στην Αράχοβα Ναυπακτίας, από τους αδερφούς Σισμάνη, μέλη μιας ιστορικής οικογένειας του χωριού, επιφανούς σε όλη την επαρχία. Από την ίδια περιοχή και συγκεκριμένα από την Ζηλίστα (σημερινή Κυδωνιά) καταγόταν και ο λήσταρχος Κωνσταντέλλος. Οι δύο άλλοι ληστές Σπαθιάς και Θανασούλας κατάγονταν από την γειτονική Ευρυτανία,¹ μια κατεξοχήν ορεινή και παραμεθόρια επαρχία κατά την περίοδο αυτή.

Ληστές και «ληστοκτόνοι»: Ο Κωνσταντέλλος και οι Σισμαναίοι

Ηγετική μορφή της συμμορίας που εξοντώθηκε ήταν ο 45χρονος Κωνσταντέλλος Παπατράμπας, ο οποίος είχε επικηρυχθεί τρεις φορές και ξεχώριζε για τη μακρόχρονη ληστρική του σταδιοδρομία και την προχωρημένη για ληστή ηλικία του. Ήδη το 1865, με την δεύτερη επικήρυξή του είχε καταταχθεί στην πρώτη τάξη των ληστών και είχε οριστεί η προβλεπόμενη χρηματική αμοιβή των 5.000 δραχμών.² Το 1867 επικηρύχθηκε για τρίτη φορά και η χρηματική αμοιβή αυξήθηκε σε 6.000 δραχμές για τον φόνο ή την σύλληψή του, και σε 3.000 δρχ για την αποκάλυψη του κρησφύγετού του. Με το ίδιο Β.Δ επικηρύχθηκε και ο Σπαθιάς για 5.000 δρχ, επομένως φαίνεται ότι ήταν από τότε γνωστό στις Αρχές το γεγονός ότι συνεργάζονταν.³

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που διασώζονται μετά την δολοφονία του στην εφημερίδα *Αιών* και τον George Finlay, ο Κωνσταντέλλος προερχόταν από στρατιωτική οικογένεια, καθώς ο πατέρας του ήταν λοχαγός της Φάλαγγας. Ο ίδιος είχε καταφύγει στην ληστρική ζωή τον Αύγουστο του 1847 μετά την καταστροφή του χωριού του από τα κυβερνητικά στρατεύματα, που επιχειρούσαν να συντρίψουν την εξέγερση του Γιάννη Φαρμάκη, ισχυρού τοπικού στρατιωτικού και πολιτικού ηγέτη.⁴ Ο Κωνσταντέλλος είχε συλληφθεί δύο φορές και είχε καταδικαστεί σε θάνατο, αλλά αποφυλακίστηκε με την αμνηστία του 1862. Ο λόγος που φέρεται να τον οδήγησε ξανά στα βουνά ως ληστή ήταν η εκδίκηση της οικογενειακής του τιμής.⁵ Το 1867, σε συνεδρίαση της Βουλής με αντικείμενο τη ληστεία, ένας βουλευτής είχε αναφερθεί στον Κωνσταντέλλο, ανάμεσα σε άλλους γνωστούς ληστές που δρούσαν σε Ευρυτανία και Φθιώτιδα, όπως οι Αρβανιτάκηδες, οι Μπρουχάιοι, ο Κρικέλας, ο Πατσαούρας.⁶ Τον Κωνσταντέλλο μνημονεύει ως λήσταρχο και ο ανθυπολοχαγός Μοσχονήσιος στο γνωστό πόνημά του «Το κάτοπτρον της εν Ελλάδι ληστείας» (1869), αναφερόμενος στην απρόσμενη εξέλιξη μιας απαγωγής που είχε διαπράξει τον προηγούμενο χρόνο.⁷

Άλλες ληστρικές ενέργειες που αποδίδονταν στον Κωνσταντέλλο και την συμμορία του ήταν οι απαγωγές του δημάρχου Αμβρακίας το 1867,⁸ ενός παρέδρου χωριού του Μεσολογγίου το 1869⁹ και ενός γνωστού για την οικονομική του ισχύ μεγαλοοικοκύρη της περιοχής την ίδια χρονιά. Η τελευταία αυτή απαγωγή, ως πρακτική που συσχετίζεται με την κλεφτουριά, τραγουδιόταν την δεκαετία του 1980, εκατό χρόνια μετά, στα τοπικά γλέντια, με οικεία μοτίβα του κλέφτικου τραγουδιού: «[...] Που θα περάσει η κλεφτουριά κι αυτός ο Κωνσταντέλλος./ Σέρνει τους σκλάβους διαλεχτούς, τον Τούλα το λεβέντη».¹⁰

Ο Κωνσταντέλλος και οι δύο σύντροφοί του δολοφονήθηκαν από τους αδερφούς Σισμάνη, επιφανείς τοπικούς παράγοντες της Αράχοβας και της επαρχίας Ναυπακτίας.¹¹ Οι αδερφοί Σισμάνη ήταν γόννοι μιας ιστορικής οικογένειας της Αράχοβας,¹² με θέση μεγάλης πολιτικο-στρατιωτικής και οικονομικής ισχύος στην τοπική κοινωνία, ενώ διέθεταν και μεγάλη ακίνητη περιουσία. Ο πατέρας τους Νικόλαος Σισμάνης είχε διατελέσει δημαρχιακός πάρεδρος και βουλευτής Ναυπακτίας (1850-1853), ενώ είχε συμμετάσχει το 1847 στην

εξέγερση κατά του Όθωνα μαζί με τον Γιάννη Φαρμάκη.¹³ Το 1863 και ενώ ήταν πληρεξούσιος της επαρχίας στην Β' Εθνοσυνέλευση, δολοφονήθηκε στον Πλάτανο Ναυπακτίας.¹⁴

Οι αδερφοί Σισμάνη είχαν σχέσεις με τον Κωνσταντέλλο, οι οποίες, σύμφωνα με τον Βρετανό ιστορικό και ανταποκριτή των *Times* στην Αθήνα George Finlay, φέρεται να είχαν επικυρωθεί με τον δεσμό της κουμπαριάς ανάμεσα στον μεγαλύτερο αδερφό Γεώργιο Σισμάνη και τον Κωνσταντέλλο. Η δολοφονική επιχείρηση πραγματοποιήθηκε το βράδυ της 23 Απριλίου 1870 στο σπίτι των Σισμαναίων, ενώ οι ληστές δειπνούσαν ανύποπτοι σε εορταστικό τραπέζι, ύστερα από σχετική πρόσκληση που τους είχε απευθύνει ο εορτάζων και πρόσφατα εκλεγμένος δήμαρχος Γεώργιος Σισμάνης.¹⁵ Από την ομοβροντία των πυροβολισμών που δέχτηκαν αιφνιδιαστικά, ύστερα από σύνθημα ενός εκ των αδερφών Σισμάνη, έπεσαν νεκροί οι Κωνσταντέλλος και Σπαθιάς, ενώ ο Θανασούλας, που συνελήφθη πληγωμένος, ξεψύχησε αργότερα. Δύο άλλοι σύντροφοί τους, οι Τσιτούρας και Δουλαβέρης, κατόρθωσαν να διαφύγουν από την δολοφονική παγίδα.¹⁶

Η οργάνωση της δολοφονικής επιχείρησης κατά των ληστών συνδέεται με την μόλις προηγηθείσα κατά δύο εβδομάδες σφαγή του Δήλεσι.¹⁷ Η εξόντωση του Κωνσταντέλλου και των συντρόφων του είναι άμεσο απότοκο των εξελίξεων που πυροδότησε η δολοφονία των ξένων περιηγητών από την συμμορία των Αρβανιτάκηδων.¹⁸

Η εξόντωση των ληστών στον δημόσιο λόγο

Διερευνώντας τις προσλήψεις του συμβάντος στον δημόσιο λόγο διαπιστώνεται ότι, μέσα στο εκρηκτικό πολιτικό κλίμα και τον ορυμαγδό της κατακραυγής για την σφαγή στο Δήλεσι, η εξόντωση των ληστών αξιοποιήθηκε πολιτικά και θεωρήθηκε από τον τύπο μεγάλη αντιληπτική επιτυχία. Κυρίως όμως, χαιρέτιστηκε ως έμπρακτη απόδειξη της, συντελεσθείσας αμέσως μετά το επεισόδιο του Δήλεσι, αλλαγής των στάσεων των κατοίκων των ορεινών περιοχών της Ρούμελης έναντι των ληστών και της συμβολής τους στην εξάλειψη της ληστείας.

Από την έρευνα των δημοσιευμάτων του τύπου της περιόδου, προκύπτει ότι

η εξόντωση της συμμορίας Κωνσταντέλλου από τους Σισμαναίους τυγχάνει αντικείμενο πολιτικής χρήσης και εργαλειοποιείται στην διελκυστίδα της πολιτικής αντιπαράθεσης. Από την μια πλευρά, η κυβέρνηση του Θρασύβουλου Ζαΐμη και ο προσκείμενος σε αυτήν τύπος την αξιοποιεί για να αποδείξει ότι παράγεται αποτελεσματικό αντιληστρικό έργο. Από την άλλη, η αντιπολίτευση την επικαλείται για να καταδείξει ότι μέχρι τώρα έλειπε η πολιτική βούληση για την εξόντωση της ληστείας και πλέον η κυβέρνηση, λόγω της πίεσης που δέχεται από το εξωτερικό, τρέχει ασθμαίνοντας πίσω από τα γεγονότα.

Πιο συγκεκριμένα, οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες *Αιών* και *Εθνοφύλαξ* προβάλλουν το γεγονός της εξόντωσης των ληστών, υπερτονίζοντας μάλλον την επικινδυνότητά τους ως αρχιληστών. Επιχειρούν έτσι να αποδείξουν ότι η ληστεία στην Ελλάδα πνέει τα λοίσθια,¹⁹ αποκρούοντας τις κατηγορίες, που ασκούνται εντός και εκτός των συνόρων, ότι ολόκληρη η χώρα συνιστά άντρο ληστών. Από την πλευρά του αντιπολιτευόμενου τύπου, η εφημερίδα *Μέλλον*, εξάγει μεν ως αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η εξόντωση των ληστών οφείλεται στην «ενέργεια ιδιωτών», ωστόσο αποδίδει την αντιληστρική δυναμική που αναπτύσσεται από τον λαό της υπαίθρου στην παραίτηση του Υπουργού Στρατιωτικών Σκαρλάτου Σούτσου, την οποία θεωρεί ως σύμβολο της «πτώσης της ληστοκρατίας». Ερμηνεύοντας την οργάνωση και εκτέλεση της επιχείρησης, η εφημερίδα υιοθετεί το εξηγητικό σχήμα ότι οι Σισμαναίοι και γενικότερα οι κάτοικοι των ληστοτρόφων περιοχών επιτέθηκαν στους ληστές, επειδή επιτέλους πείστηκαν ότι «η κυβέρνηση θέλει την εξόντωσή τους».²⁰

Άλλη αντιπολιτευόμενη εφημερίδα, το *Εθνικόν Πνεύμα*, που πρόσκειται στον Κουμουνδούρο, είναι το ίδιο επιφυλακτική ως προς τις κυβερνητικές θριαμβολογίες, και επιχειρεί να μετριάσει το διθυραμβικό κλίμα. Παρά το ότι αποδέχεται την ανάγκη εθνικής ομοψυχίας κατά των ληστών, κινείται στην λογική ότι η σποραδική εξόντωση ορισμένων ληστών δεν μπορεί να σημάνει την εκρίζωση της «ληστρικής Λερναίας Ύδρας» και ότι για την εξάλειψη του κακού απαιτούνται μέτρα «ριζικά, τουτέστιν, νομοθετικά», όπως διευκρινίζει.²¹

Η φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Αιών*, θα αφιερώσει δύο συνεχόμενα εκτενή άρθρα και θα φιλοξενήσει αναλυτικές αναφορές στο «προφίλ» των τριών ληστών, ειδικά στην ληστρική διαδρομή του Κωνσταντέλλου,²² με αξιώσεις συναγωγής γενικότερων συμπερασμάτων με βάση τα «βιογραφικά» τους. Από τα άρθρα

της εφημερίδας δεν λείπουν και θετικές αναφορές για τους ληστές, με πιο χαρακτηριστικές τις ιδιότητες που αποδίδει στον Κωνσταντέλλο: «Δεν ήταν ωμός, αλλά λίαν περιποιοητικός μάλιστα, και ως εκ τούτου περισσότερο επίφοβος στην εξουσία, καθ'ο δυσκόλως προδιδόμενος».²³

Στην αναφορά αυτή ανιχνεύονται στοιχεία του ιδεότυπου του «κοινωνικού ληστή», όπως τον σκιαγράφησε ο Eric Hobsbawm. Συγκεκριμένα, η άρνηση των τοπικών πληθυσμών να καταδώσουν τον ληστή στις αρχές, αποσυνδέεται από το αίσθημα του φόβου που εμπνέουν οι ληστές και την απειλή των αντιποίνων, ενώ η στάση των χωρικών συσχετίζεται μονοσήμαντα με την «λίαν περιποιοητική» συμπεριφορά του λήσταρχου. Η ανάδειξη της στάσης του, σε αντιδιαστολή προς την ηθικά καταδικαστέα «ωμότητα», παραπέμπει σε ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό της κατά Hobsbawm φιγούρας του «ευγενούς ληστή»: την μετριοπάθεια στην χρήση της βίας και την αποχή από υπέρμετρες, χωρίς φραγμούς και αναστολές, βιαιότητες, και ιδίως από την αλόγιστη αφάιρση της ανθρώπινης ζωής. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό που υπογραμμίζει το ηθικό υπόβαθρο του ληστή, με δεδομένο μάλιστα ότι ο χώρος δράσης του είναι το κοινωνικό περιβάλλον μιας ορεινής, απομονωμένης περιοχής της Ρούμελης, μέσα στο οποίο η βία και ο φόνος κάθε άλλο παρά πρωτόγνωρα ή εξαιρετικά φαινόμενα ήταν. Η ιδιότητα του «λίαν περιποιοητικού» και όχι ωμού, που αποδίδεται στον ληστή, αμβλύνει, αν δεν εκμηδενίζει, την διάθεση των χωρικών να βοηθήσουν την καταδίωξή του.²⁴

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ίδια εφημερίδα, τρία χρόνια νωρίτερα χρησιμοποιούσε τον ίδιο όρο («περιποιούνται τα πλήθη») για να περιγράψει την στάση των ληστών απέναντι στους τοπικούς πληθυσμούς. Σύμφωνα με το τότε (1867) δημοσίευμα του *Αιώνα*, οι ληστές, γνωρίζοντας ότι δεν μπορούσαν να συντηρηθούν σε έναν τόπο εάν καταδυναστεύουν και καταπιέζουν τον ντόπιο πληθυσμό, ποτέ δεν άρπαζαν τα τρόφιμα από τους χωρικούς. Αντιθέτως, τα αγόραζαν τοις μετρητοίς, πληρώνοντας αδρά, ιδίως δε «εκολάχευον τους ποιμένες».²⁵ Η τελευταία αναφορά μας παραπέμπει σε έναν από τους άγραφους «νόμους» των ληστών, σύμφωνα με τον οποίο οι ληστές έπρεπε να πληρώνουν τα αιγοπρόβατα που έπαιρναν από τους ποιμένες.²⁶ Συνεπώς, η «λίαν περιποιοητική» συμπεριφορά του Κωνσταντέλλου πιθανόν να εντάσσεται και στα συμφραζόμενα του ληστρικού «εθιμικού δικαίου».

Εξάλλου, με βάση τις πληροφορίες που παραθέτει ο *Αιών*, συντρέχουν και άλλα στοιχεία που ενισχύουν το προφίλ του Κωνσταντέλλου ως «κοινωνικού ληστή». Η έναρξη της ληστρικής του σταδιοδρομίας εξαιτίας ενός γεγονότος που εκλαμβάνεται από τον ίδιο ως αδικία, εν προκειμένω της καταστροφής του χωριού του από τα κυβερνητικά στρατεύματα το 1847,²⁷ συνιστά οικείο μοτίβο για έναν «ευγενή ληστή». Το ίδιο ισχύει και για την εκ νέου έξοδό του στο βουνό, εξαιτίας της δολοφονίας του άνδρα που απήγαγε την αδερφή του χωρίς την συγκατάθεσή του και, συνεπώς, προσέβαλε την οικογενειακή του τιμή. Η πρακτική της εκδίκησης για την προσβολή της οικογενειακής τιμής, όσο βίαια κι αν επιτελείται, εντάσσεται στην ιδέα της αποκατάστασης μιας ορισμένης ηθικής δικαιοσύνης, την οποία επιχειρεί μέσω της τιμωρίας του δράστη ο «κοινωνικός ληστής».²⁸ Το γεγονός ότι, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, ο Κωνσταντέλλος φέρεται να «έκοψε στα τέσσερα» το θύμα του, καταδεικνύει ότι η ανοχή, αν όχι η υπόρρητη ηθική «επιδοκιμασία» της εκδίκησης για λόγους οικογενειακής τιμής, δεν αμβλύνεται ούτε από τον βάνουσο τρόπο με τον οποίο επέρχεται.²⁹

Αλλά και για τον δεύτερο τη τάξη Ευαγγέλη Σπαθιά, το δημοσίευμα της εφημερίδας διευκρινίζει ότι, παρά την «φήμη ωμότητας» που τον συνόδευε, δεν τον βάρυναν απεχθείς εγκληματικές πράξεις, με μόνη εξαίρεση την άγρια δολοφονία ενός καταδότη του. Επισημαίνεται μάλιστα, ότι ενώ ήταν δραπετής και κάποτε είχε την ευκαιρία να εκδικηθεί τον οδηγό αποσπάσματος που παλιότερα τον είχε συλλάβει, ο Σπαθιάς απέτρεψε την θανάτωσή του, πείθοντας τους συντρόφους του ότι και εκείνος το καθήκον του εκτελούσε, καταδιώκοντάς τους.³⁰

Η εφημερίδα επιχειρεί να αντλήσει από τα βιογραφικά των μελών της συμμορίας του Κωνσταντέλλου, καθώς και δύο ακόμα ληστών, που εξοντώθηκαν τις ίδιες ημέρες σε γειτονική περιοχή της επαρχίας Ναυπακτίας, ευρύτερα συμπεράσματα για την ληστεία στην Ελλάδα. Πρώτο και βασικότερο είναι ότι, για όλους σχεδόν τους ληστές που κατάγονται από την ελεύθερη Ελλάδα, ο λόγος που καταφεύγουν στην ληστρική ζωή είναι η φυγοδικία. Εξαίρεση αποτελούν οι Βλαχοποιοιμένες, οι οποίοι επιδίδονται στον ληστρικό βίο, «εξ αγάπης προς αυτόν».³¹

Επίσης, η εφημερίδα ασκεί κριτική στο σωφρονιστικό/δικαστικό και γενικό-

τερα στο πολιτικό σύστημα, επειδή δεν εκτελούνταν οι εις θάνατον δικαστικές αποφάσεις των ενόρκων. Αντίθετα, πολλοί καταδικασθέντες ληστές είχαν αποφυλαχιστεί εξαιτίας πολιτικών ανωμαλιών και γενικότερων πολιτειακών εξελίξεων, «εν ονόματι της νομιμότητας και της τάξης» (υπονοώντας την αμνηστία του 1862). Σε κάθε περίπτωση, ο Αιών εκτιμά ότι ο αντίκτυπος του Δήλεσι στην κοινή γνώμη λειτούργησε καταλυτικά, καθώς η σφαγή θεωρήθηκε ανοσιούργημα που υπερέβη κάθε προηγούμενο και πυροδότησε την αγανάκτηση των κατοίκων της υπαίθρου εναντίον των ληστών.

Σε επόμενο άρθρο του,³² ο Αιών αναφέρεται εκτενέστερα στην ιστορική οικογένεια των Σισμαναίων, που διαθέτει μεγάλη οικονομική, πολιτική, κοινωνική ισχύ και απολαμβάνει αδιαφιλονίκητου κύρους στην Αράχοβα και σε όλη την επαρχία Κραβάρων. Ως προς τον τρόπο που έλαβε χώρα η εξόντωση του Κωνσταντέλλου, η εφημερίδα σπεύδει να αποδώσει μια ερμηνεία για το γεγονός ότι οι ληστές δεν έπεσαν θύματα μιας ξαφνικής ενέδρας, αλλά τους μεταφέρθηκε «επίσημη» πρόσκληση για δείπνο την ημέρα της ονομαστικής εορτής του δημάρχου, γεγονός που υποδηλώνει μάλλον ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς. Ο Αιών δεν έχει μεν καμία αναφορά στον μεταξύ τους δεσμό κουμπαριάς, όπως ισχυρίζεται ο Finlay, αλλά παραδέχεται ότι η πρόσκληση των ληστών στο εορταστικό δείπνο τεκμηριώνει ότι οι αδερφοί Σισμάνη «δεν είχαν κακώς προς αυτούς». Ωστόσο, σπεύδει να διευκρινίσει ότι οι Σισμαναίοι ήταν υποχρεωμένοι να έχουν σχέσεις με τον Κωνσταντέλλο και τους συντρόφους του, εξαιτίας του ίδιου λόγου που ανάγκαζε πολλούς κατοίκους των ληστοτρόφων περιοχών να «προσφέρονται φιλικώς» προς τους ληστές. Ο λόγος αυτός συνίστατο στον φόβο των αντιποίνων, που καθιστούσε την αναγκαστική συνύπαρξη κατοίκων και ληστών σχεδόν μονόδρομο. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, είναι η ίδια η δολοφονία των ληστών που αποδεικνύει ότι οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν προϊόν επιβολής «υπέρτατης ανάγκης», και ότι, με την πρώτη ευκαιρία που παρουσιάστηκε, έγινε εφικτή η αναίρεση αυτής της αναγκαστικής σχέσης. Καταλήγει ότι αξίζει έπαινος στους Σισμαναίους για την εξόντωση «τρομερών αρχιληστών», καθώς όχι μόνο αγνόησαν τον κίνδυνο κατά την ίδια την εκτέλεση της επιχείρησης, αλλά και δεν πτοήθηκαν από τον φόβο για τυχόν μελλοντικά αντίποινα.³³

Το άρθρο του Finlay στους *Times* για το φονικό της Αράχοβας

Ένας κατά τεκμήριο πιο έγκυρος και αμερόληπτος, σε σχέση με τον ελληνικό τύπο, σύγχρονος παρατηρητής των γεγονότων ήταν ο George Finlay.³⁴ Ως ανταποκριτής των *Times* στην Αθήνα, θα δημοσιεύσει άρθρο του στην βρετανική εφημερίδα με θέμα την ληστεία στην Ελλάδα.³⁵ Στο άρθρο αυτό, γραμμένο ενάμιση μήνα μετά το φονικό της Αράχοβας,³⁶ ο Finlay θα αναφερθεί εκτενώς στην εξόντωση του Κωνσταντέλλου και των συντρόφων του από τους Σισμαναίους, θεωρώντας την υπόθεση ως αντιπροσωπευτική της εν γένει κατάστασης που επικρατούσε στην ελληνική ύπαιθρο, ιδίως την ορεινή, την οποία σκιαγραφεί με ζοφερά χρώματα. Ο Finlay προβαίνει σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για το φαινόμενο της ληστείας γενικότερα, συνδέοντάς το με την ραγδαία επιδεινούμενη κατάσταση των πληθυσμών που διαβιούν στις ορεινές περιοχές, και τις οικονομικές αλλά και πολιτισμικές της παραμέτρους. Το ενδιαφέρον του εστιάζεται, όχι στις πρόσκαιρες «αντιληστρικές» επιτυχίες, αλλά στην ανάγκη εξάλειψης των βαθύτερων αιτίων του ληστρικού φαινομένου στην Ελλάδα. Προς την κατεύθυνση αυτή, εκτιμά ότι απαιτούνται μεγάλες κοινωνικές αλλαγές, που προϋποθέτουν την κατανόηση των συνθηκών διαβίωσης, της οικονομικοκοινωνικής κατάστασης και του τύπου της κοινωνικής οργάνωσης των πληθυσμών που ζουν στις ορεινές περιοχές και συνδράμουν τους ληστές.

Πιο συγκεκριμένα, ο Finlay αναδεικνύει τους οικονομικούς και υλικούς όρους του ζητήματος, την φτωχοποίηση και την ραγδαία πτώση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων των ορεινών περιοχών, ως συνέπειες της μείωσης των παραγωγικών δυνατοτήτων των ελληνικών βουνών. Εξετάζοντας αρχικά την μορφολογία της ορεινής υπαίθρου, εκθέτει διεισδυτικά τις αλλαγές στο φυσικό τοπίο που είχαν συντελεστεί από τις απαρχές του ελληνικού κράτους. Οι αλλαγές στο ορεινό τοπίο, που προκαλούνται αλυσιδωτά από τις συχνές δασικές πυρκαγιές, επηρέασαν την ανθρώπινη δραστηριότητα και ειδικά την κτηνοτροφία, και συνακόλουθα τους ορεινούς πληθυσμούς που ζούσαν από αυτήν.³⁷ Σε αυτούς τους παράγοντες πρέπει να προστεθούν οι ιδιαίζουσες σκληρές υλικές συνθήκες της ζωής στα βουνά, η απομόνωση, οι δυσκολίες της καθημερινότητας, και γενικότερα ο τραχύς τρόπος ζωής που επιβάλλουν οι ορεινοί όγκοι. Διευκρινίζει, δε, ότι οι συνθήκες της ζωής στις ορεινές περιοχές είναι δύσκολες για όλους

τους κατοίκους τους, ανεξαρτήτως της εθνοτικής τους καταγωγής, «είτε είναι Έλληνες, είτε Βλάχοι, είτε Αλβανοί».

Παράλληλα, σε πολιτισμικό επίπεδο, επισημαίνει ότι η προσφυγή στην ληστρική ζωή προβάλλει ως η μοναδική διέξοδος για τους ορεσίβιους, προκειμένου να επανακτήσουν τον αυτοσεβασμό και να επιβάλλουν και στους άλλους τον σεβασμό στο πρόσωπό τους. Στο πλαίσιο αυτό, η ιδιότητα του κλέφτη («*kleft*») συνιστά, ακόμα, εν έτει 1870, τίτλο τιμής.³⁸ Μόνο με τον τρόπο αυτό, ο ορεσίβιος κατορθώνει να αποτινάξει από πάνω του τα δεσμά της φορολογίας, της αυθαιρεσίας των φοροεισπρακτόρων και των λοιπών κρατικών υπαλλήλων, της στρατολογίας, της υπερτίμησης του αλατιού και όλων των καταναγκασμών που όριζαν την καθημερινότητά του.

Ακολούθως, ο Finlay παραθέτει πληροφορίες και βιογραφικά στοιχεία, τόσο για την ιστορική οικογένεια των Σισμαναίων, όσο και για τον λήσταρχο Κωνσταντέλλο.³⁹ Αναδεικνύει εύστοχα την σημασία της τιμής (*honor*), που ώθησε τον Κωνσταντέλλο να δολοφονήσει τον άνδρα που είχε «κλέψει» την αδερφή του, χωρίς την συγκατάθεση του ιδίου. Θα αναφερθεί ακολούθως και στην ίδια την σχέση Κωνσταντέλλου και Σισμαναίων, ως χαρακτηριστική περίπτωση στενών σχέσεων μεταξύ πολιτικών παραγόντων και ληστών,⁴⁰ οι οποίες μάλιστα επικυρώνονται με την σύναψη πνευματικής συγγένειας, και εν προκειμένω της κουμπαριάς.⁴¹

Στο πλαίσιο της έρευνας στα δημοσιεύματα του τύπου, εντοπίσαμε μια ακόμα βρετανική πηγή που αναφέρεται στο φονικό της Αράχοβας. Πρόκειται για την έκθεση του Βρετανού Υποπρόξενου στο Μεσολόγγι, που αναδημοσιεύτηκε στην ελληνική εφημερίδα *Αλήθεια*.⁴² Ο Υποπρόξενος περιγράφει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έλαβε χώρα η υλοποίηση του σχεδίου που είχαν καταστρώσει οι Σισμαναίοι, οι οποίοι, όπως σημειώνει, είχαν προηγουμένως «φιλικές σχέσεις» με τους ληστές. Μεταξύ άλλων, βασίζεται και στην αφήγηση του Νομάρχη Αχαρνανίας, με τον οποίο είχε κατ' ιδίαν συνάντηση.

Ακόμα πιο ενδιαφέρον εύρημα όμως, είναι το άρθρο της βρετανικής εφημερίδας *Sun* — όπως τουλάχιστον αναπαράγει η ελληνική εφημερίδα *Ημέρα* που εκδιδόταν στην Τεργέστη, σημειώνοντας ότι «και η γνωστή εφημερίδα του Λονδίνου κρίνει με μεγάλη αυστηρότητα το ανδραγάθημα του Σισμάνη».⁴³ Σύμφωνα με την αναδημοσίευση, η βρετανική εφημερίδα επισημαίνει ότι οι

Έλληνες ληστές βασανίζουν και δολοφονούν τα θύματά τους, αλλά και η διαγωγή των «απλών πολιτών» προς τους ληστές δεν είναι λιγότερο άγρια. Το βρετανικό άρθρο επικαλείται την προαναφερθείσα έκθεση του Βρετανού Υποπρόξενου, χαρακτηρίζοντας τον τρόπο με τον οποίο επιτεύχθηκε η εξόντωση των ληστών ως «λίαν άτιμο και δόλιο». Η προδοσία των αδελφών Σισμάνη, παρ' όλο που επέφερε κατ' αποτέλεσμα τον θάνατο των τριών ληστών, «προσέθεσε νέο όνειδος» στο κακό όνομα που έχουν κάνει εσχάτως οι Έλληνες, ως λαός ληστών και ληστοτρόφων. Το άρθρο αυτό είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, καθώς αποτυπώνεται μια κριτική πρόσληψη του φονικού της Αράχοβας από βρετανική δημοσιογραφική πηγή. Ενδεχομένως, πάντως, το άρθρο εντάσσεται στο πλαίσιο μιας γενικότερης δριμείας κριτικής από τον βρετανικό τύπο των ημερών, σε οτιδήποτε συνέβαινε στην Ελλάδα. Άλλωστε, το καταληκτικό σχόλιο του αρθρογράφου ότι πιθανότατα οι Σισμαναίοι θα πέσουν θύματα εκδίκησης από άλλους ληστές για την «φιλοξενία» που παρείχαν στους καλεσμένους τους, υπονοεί ότι η «λίαν άτιμη και δόλια» πράξη τους απλώς θα διαιωνίσει τον κύκλο του αίματος.

Η μαρτυρία του Καρκαβίτσα το 1890 και το «Τραγούδι του Κωνσταντέλλου»

Η προσέγγιση των αντιλήψεων περί της εξόντωσης των ληστών, από την σκοπιά του μη εγγράμματος αγροτοποικιμικού πληθυσμού της περιοχής των Κραβάρων και γενικότερα της ορεινής Ρούμελης, εμφανίζει τις γνωστές δυσκολίες που συνεπάγεται η έλλειψη γραπτών πηγών για τους προφορικούς λαϊκούς πολιτισμούς των παραδοσιακών κοινωνιών της υπαίθρου. Πάντως, δύο σημαντικά τεκμήρια για την στάση του τοπικού πληθυσμού απέναντι στα γεγονότα, αποτελούν το δημοτικό ληστρικό τραγούδι που σύντομα δημιουργείται και διαδίδεται υπό πολλές παραλλαγές,⁴⁴ καθώς και η μαρτυρία του Καρκαβίτσα, που εξάλλου είναι ο πρώτος που το καταγράφει. Η δολοφονία των ληστών στην Αράχοβα και ο τρόπος που αυτή επιτυγχάνεται, θα προξενήσει βαθιά εντύπωση στους πληθυσμούς της ορεινής Ρούμελης και θα αποτελέσει πηγή έμπνευσης για την δημιουργία σχετικού δημοτικού τραγουδιού. Το «τραγούδι του Κωνσταντέλλου», έχει ως πυρήνα το ιστορικό γεγονός της δολοφονικής επίθεσης

στους ληστές, εν μέσω του εορταστικού δείπνου που τους παρείχαν οι ίδιοι οι Σισμαναίοι. Ο τοπικός (και όχι μόνο) πληθυσμός θα τραγουδήσει το φονικό μέσα από το πρίσμα της προδοσίας της κουμπαριάς, καθώς ο λαϊκός ποιητής μιλάει με την φωνή του προδομένου Κωνσταντέλλου.

Το τραγούδι τραγουδιόταν στην περιοχή ήδη το 1890, οπότε το καταγράφει ο Καρκαβίτσας, κατά το γνωστό οδοιπορικό του στα Κράβαρα, το οποίο θα δημοσιεύσει τον Οκτώβριο του 1890 σε συνέχειες στο περιοδικό *Εστία*.⁴⁵ Ο Καρκαβίτσας, μάλιστα, θα φιλοξενηθεί από τους Σισμαναίους στην Αράχοβα και θα δειπνήσει στο ίδιο σπίτι που είχε λάβει χώρα προ εικοσαετίας το φονικό.⁴⁶ Λεπτομέρειες για το συμβάν όμως, δεν θα μάθει από τους αμφιτρώγες του, αλλά από τους ντόπιους χωρικούς που τον συνοδεύουν στην περιήγησή του στην περιοχή. Είναι εξαιρετικά σημαντική η δική τους αξιολόγηση των προ εικοσαετίας γεγονότων, την οποία μεταφέρει ο Καρκαβίτσας, θεωρώντας την μάλλον αντιπροσωπευτική μιας γενικότερης διάθεσης του τοπικού πληθυσμού. Οι Κραβαρίτες οδηγοί του καταδικάζουν την δολοφονία και αποκαλούν ονειδιστικά τους ληστοκτόνους Σισμαναίους ως «ψωμοπάτες».⁴⁷

Ο οξυδερκής παρατηρητής Καρκαβίτσας δεν παύει να προσεγγίζει τα τεκταινόμενα του κόσμου της υπαίθρου ως φορέας μιας λόγιας κουλτούρας και, μέσα από αυτό το πρίσμα, σπεύδει να σχολιάσει ότι οι «απλοίκοι» ξεναγοί του προβαίνουν στον καταδικαστικό χαρακτηρισμό για τους Σισμαναίους «εν τη αφελεία τους». Είναι, ωστόσο, σε θέση να διακρίνει ότι το καίριο διακύβευμα, εν προκειμένω, είναι η ηθική καταδίκη της παράβασης άγραφων εθιμικών κανόνων του λαϊκού δικαίου, όπως ο σεβασμός στον φιλοξενούμενο ομοτράπεζο: «Όσο κι αν εχθρεύεται ο λαός τους ληστές, φοβάται περισσότερο τον Ξένιο Δία», επισημαίνει ο Καρκαβίτσας.

Ένας μάλιστα από τους Κραβαρίτες οδηγούς του, που ήταν επί χρόνια ποιμένας, είχε διατελέσει και τροφοδότης του Κωνσταντέλλου: «τροφοδοτήσας και συζήσας επί μακρόν» μαζί του, σημειώνει ο Καρκαβίτσας.⁴⁸ Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ ποιμένων (και γενικότερα κτηνοτρόφων) και ληστών, που έχει αναδειχτεί ως κοινός τόπος από τους μελετητές της εν Ελλάδι ληστείας. Οι ημινομάδες κτηνοτρόφοι, αλλά και οι απλοί ποιμένες, αποτελούσαν το βασικότερο στήριγμα σε ανθρώπινο δυναμικό, τόσο των συμμοριών όσο και των ληστρικών κυκλωμάτων.⁴⁹ Ο τρόπος δε με

τον οποίο ο οδηγός μιλάει για τις περιπέτειές τους με τον Κωνσταντέλλο, καθώς υποδεικνύει στον Καρκαβίτσα κατά την περιήγησή τους τους τόπους στους οποίους «έφησαν τα σφαχτά» ή συνεπλάκησαν με τα στρατιωτικά αποσπάσματα, δεν φαίνεται να δείχνει απολογητική διάθεση, αλλά μάλλον μια συγκαλυμμένη υπερηφάνεια.⁵⁰

Η αφήγηση του Καρκαβίτσα καθίσταται σημαντική ως ιστορικό τεκμήριο για την στάση του τοπικού πληθυσμού απέναντι στους ληστές, και επειδή καταγράφει το «Τραγούδι του Κωνσταντέλλου», σε τρεις διαφορετικές παραλλαγές. Το τραγούδι επιβεβαιώνει την ηθική καταδίκη της προδοσίας των Σισμαναίων, την οποία ο Καρκαβίτσας έχει ήδη σχηματίσει από τις αφηγήσεις των οδηγών του. Ο ίδιος τονίζει ότι το δημοτικό τραγούδι βγαίνει από τα «σπλάχνα του λαού», στον οποίο περισσότερη εντύπωση από το ίδιο το γεγονός της εξόντωσης των ληστών, έκανε ο τρόπος με τον οποίο επήλθε, δηλαδή η προδοσία. Το πρώτο τραγούδι που καταγράφει έχει ως εξής:

*«Εσείς κουμπάρες βλάχισσες, κουμπάρες βλαχοπούλες,
το Μάη να μην αλλάξετε, μη λαμπροφορεθείτε,
Τον Κωνσταντέλο βάρεσαν, Σπαθιά και Θανασούλα.
Κι ο Θανασούλας χούγιαξε κι ο Κωνσταντέλος λέει:
–Το πού σαι Ντουλαβέρη μου και πρώτο παλικάρι,
Πώχω δύο λόγια να σου ειπώ, τρία να σου μιλήσω,
Φίλο μην αναμπιστευθείς, φίλο μη βάλης μπέσα
Ο φίλος φίδι γίνεται κι αστρίτης και σε τρώει.
Τον λόγο δεν απόσωσε το λόγο δεν αποείπε
Μια μπαταριά του ρίξανε απάνω στο φαγί του
Αραχωβίτες τα σκυλιά οπού δεν έχουν μπέσα.
Ψιλή φωνίτσα σήκωσε σαν παλληκάρι που ‘ταν:
–Το πού σαι Θανασούλα μου, Σπαθιά και Ντουλαβέρη,
Να πάρτε το κορμάκι μου, το έρημό μου σώμα,
Και να το πάτε στα βουνά, ψηλά στα κορφοβούνια
Που ‘ναι τα κρύα τα νερά, τα παγωμένα χιόνια.
Μην πείτε πως με σκότωσαν της έρημής μου μάνας,
Μον’ πείτε πως παντρεύτηκα πολύ μακριά στα ξένα».*⁵¹

Ο λαϊκός ποιητής, στην πρώτη αυτή παραλλαγή του τραγουδιού, καταδικάζει δριμύτατα την έλλειψη μπέσας. Στην εκδοχή αυτή, η δημοτική ποίηση αναδεικνύει τα ουσιώδη στοιχεία ενός πολιτισμικού και ηθικού υπόβαθρου κοινού για τον τοπικό πληθυσμό, τα οποία πλήττονται ασύμμετρα και ανεπανόρθωτα από την συμπεριφορά των Σισμαναίων, που έφεραν τις πολλαπλές ιδιότητες των φίλων, αλλά και οικοδεσποτών και ομοτράπεζων με τους ληστές (χωρίς καν να μνημονεύεται εδώ δεσμός κουμπαριάς). Βαρύνουσα θέση έχει, ασφαλώς, η καταδίκη της προδοσίας της εμπιστοσύνης από τον φίλο, που μεταφράζεται αυτόματα σε έλλειψη μπέσας.

*«Φίλο μην αναμπιστευθείς, φίλο μη βάλης μπέσα
Ο φίλος φίδι γίνεται κι αστρίτης και σε τρώει».*

Ιδιαίτερα κατακριτέο και άξιο μομφής είναι το γεγονός ότι το φονικό συντελείται πάνω στο κοινό εορταστικό τραπέζι και μάλιστα την στιγμή που οι προσκεκλημένοι ληστές τρώνε. Το γεγονός ότι δολοφονούνται «απάνω στο φαγί τους», υπογραμμίζει ακόμα περισσότερο την έλλειψη μπέσας των Σισμαναίων. Ο κοινωνικός δεσμός που προκύπτει από την συμμετοχή ξένων σε οικογενειακές εορτές και ιδίως από το φαγητό στο ίδιο τραπέζι, επισημαίνεται ήδη από λαογράφους όπως ο Αλ. Πολίτης και ο Γ. Μέγας. Δηλωτικές του δεσμού αυτού, άλλωστε, είναι εκφράσεις χρησιμοποιούμενες ακόμα και σήμερα στον καθημερινό λόγο όπως «*φάγαμε ψωμί και αλάτι μαζί*». Αλλά και αντίστροφα, η δημώδης φράση του 19ου αιώνα «*πάτησε το ψωμί*»⁵² και ο χαρακτηρισμός «*ψωμοπάτης*» που χρησιμοποίησαν οι οδηγοί του Καρκαβίτσα, αποδεικνύουν την σημασία του δεσμού αυτού και την ηθική απαξία της καταπάτησής του. Είναι εξόχως ενδιαφέρον ότι ο Μέγας συμπεριλαμβάνει, μεταξύ των ιδιαίτερων νόμων και εθίμων των ληστών, τον σεβασμό στους ανθρώπους του σπιτιού όπου έφαγαν ψωμί, σημειώνοντας emphaticά ότι «*οι λησταί δεν κακοποιούν ανθρώπους του σπιτιού όπου έφαγαν ψωμί, ούτε παίρνουν ψωμί από το σπίτι που επάτησαν*».⁵³ Συνεπώς, το επιπρόσθετο αυτό στοιχείο καθιστά διπλά καταδικαστέα την πράξη των Σισμαναίων, πολλαπλασιάζει το όνειδος, προκαλεί τον αποτροπιασμό για την συμπεριφορά των οικοδεσποτών και επιφέρει τελικά τον υβριστικό χαρακτηρισμό τους ως «*σκυλιά*» από τον λαϊκό ποιητή, ο οποίος έτσι τους εξοβελίζει συμβολικά από το κοινό ηθικό και πολιτισμικό πεδίο:

«Μια μπαταριά του ρίζανε απάνω στο φαγί του
Αραχωβίτες τα σκυλιά οπού δεν έχουν μπέσα».

Στην δεύτερη παραλλαγή που καταγράφει ο Καρκαβίτσας ως «έτερο τραγούδι, του οποίου είναι φοβερότερη η κατάρρα», ο λαϊκός ποιητής επικεντρώνεται στην προδοσία της κουμπαριάς, την οποία θεωρεί ασυγχώρητη:

«Βολαίς βολαίς τ' αποβραδύς, κι' απάν' το βράδου βράδου
Πολλά ντουφέκια πέφτουνε και φοβερά βροντάνε.
Κάνε σε γάμο πέφτουνε, κάνε σε πανηγύρι ;
Μηδέ σε γάμο πέφτουνε, μηδέ σε πανηγύρι.
Μον' πέφτουν 'ς την Αράχωβα 'ς το έρημο το τζάμι.
Τον Κωνσταντέλο βάρεσαν, Σπαθιά και Θανατούλα,
Κι' ο Κωνσταντέλος έλεγε κι ο Κωνσταντέλος λέει:
—Εσύ κουμπάρα Γιώργαινα, κουμπάρα βλαχοπούλα,
Την αδικιά που μώκαμες τούτο το καλοκαίρι
Το λάδι που 'χω 'ς τα παιδιά, ν' ανάψει να σας κάψει». ⁵⁴

Η κουμπαριά, εν προκειμένω υπό την ειδικότερη έκφραση της αναδοχής ενός τέκνου, ⁵⁵ συνιστά την κυριότερη μορφή τελετουργικής, πνευματικής συγγένειας. Οι δεσμοί πνευματικής συγγένειας όπως η κουμπαριά, η υιοθεσία και η αδερφοποιία, ⁵⁶ έχουν εύστοχα χαρακτηριστεί «εναλλακτικές κοινωνικές δομές». ⁵⁷ Η κουμπαριά ταυτίζεται με τον συγγενικό δεσμό και επομένως συνεπάγεται κοινωνικές υποχρεώσεις, όπως δώρα του αναδόχου προς το νεοφώτιστο, αλλά και στην μητέρα του κλπ. Είναι γνωστή η σημασία της κουμπαριάς στον παραδοσιακό κοινωνικό σχηματισμό και το αξιακό και πολιτισμικό του σύστημα. Η λειτουργία που επιτελεί στο πλαίσιο της ορεινής κοινωνίας του 19ου αιώνα συνίσταται στην συγκρότηση συμμαχιών και κοινωνικών δικτύων. ⁵⁸

Μεταξύ των στοιχείων που είναι κοινά σε κτηνοτρόφους/ποιμένες και ληστές συμπεριλαμβάνονται οι πολιτισμικές πρακτικές και ο ηθικός κώδικας. Το κοινό αυτό ηθικό και πολιτισμικό σύμπαν περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την μπέσα, την σημασία του συγγενικού δεσμού (εξ αίματος, εξ αγχιστείας ή της πνευματικής/τελετουργικής συγγένειας, όπως η υιοθεσία, η αδερφοποιία και η

κουμπαριά) και την επιβαλλόμενη αλληλεγγύη στους συγγενείς, μεταξύ των οποίων και οι κουμπάροι/ανάδοχοι. Με όλους αυτούς τους τύπους συγγενικών δεσμών, ο ληστής δημιουργεί διασυνδέσεις με τσελιγκάτα ή και γειτονικά χωριά.⁵⁹

Η προδοσία της κουμπαριάς, κατά συνέπεια, νοείται ως έγκλημα καθοσιώσεως ηθικά και κοινωνικά, στην ορεινή, αγροτοποιμενική κοινωνία του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Για αυτόν τον λόγο, ο λαϊκός ποιητής προβαίνει στην απόδοση μιας βαριάς κατάρας στην γυναίκα του Γεωργίου Σισμάνη («κουμπάρα Γιώργαινα») για την αδικία που του έκανε: «Το λάδι που 'χω στα παιδιά, ν' ανάψει να σας κάψει». Η παραλλαγή αυτή καταλήγει στην απόδοση της φοβερής κατάρας που περιστρέφεται γύρω από το λάδι. Το λάδι, το μέσο με το οποίο συμβολικά είχε επικυρωθεί η σχέση του αναδόχου με το αναδεκτό τέκνο κατά την τελετουργία της βάφτισης, τώρα μετατρέπεται μέσω της κατάρας σε σύμβολο εκδίκησης και πύρινης καταστροφής.

Τέλος, ο Καρκαβίτσας, παραθέτει και μια τρίτη παραλλαγή, στην οποία δεν ονοματίζονται οι ληστές:

*«Εσείς βουνά Βενέτικα, βουνά της Καλαφρούζας
Τους κλέφτες τι τους κάματε και τους καπετανέους;
—'Όλο το Μάη εδώ ήσανε κι' όλο τον αλωνάρη
και πίσ' απάνου κάμανε κατ' τις παλιές κουμπάρες
Κουμπάρες τους καρτέρεσαν, με τα παιδιά ζ' τα χέρια
Φλωριά κερνάνε τα παιδιά και τις κουμπάρες γρόσια».*⁶⁰

Στην παραλλαγή αυτή εμφανίζεται ένα πασίγνωστο από τα κλέφτικα τραγούδια μοτίβο εισαγωγής και οι πρωταγωνιστές ονομάζονται ρητά «κλέφτες». Ομοίως, ο χαρακτηρισμός «καπετανέοι» παραπέμπει ευθέως στην παράδοση του κλεφταρματολισμού. Η προδοσία της κουμπαριάς εδώ υποδηλώνεται στο τέλος του τραγουδιού («κουμπάρες τους καρτέρεσαν...»).

Την ίδια χρονιά που δημοσιεύεται από τον Καρκαβίτσα (1890), το «Τραγούδι του Κωνσταντέλλου» θα καταγραφεί και στην Πελοπόννησο, και μάλιστα υπό δύο παραλλαγές. Οι δύο παραλλαγές, ως μέρος της συλλογής του Βραχνού, θα ενσωματωθούν στο λαογραφικό αρχείο του Νικολάου Πολίτη («Ύλη

Πολίτου»). Η πρώτη παραλλαγή που καταγράφηκε το 1890 στην Πελοπόννησο,⁶¹ («Ύλη Πολίτου», αριθ. 1985) και δημοσιεύτηκε πρώτη φορά το 1962, έχει ως εξής:

*«Εσείς κουμπάρες βλάχισσες, κουμπάρες βλαχοπούλες,
το Μάη να μην αλλάξετε, μη λαμπροφορηθείτε,
Τον Κωνσταντέλο λάβωσαν, Σπαθιά και Θανασούλα.
Κι ο Κωνσταντέλος φώναζε κι ο Κωνσταντέλος λέει:
«Σύρτε παιδιά και φέρτε μου, φέρτε εδώ σιμά μου
Τη μάνα μου και το γιατρό και τα πέντε παιδιά μου,
Πέστε και της γυναίκας μου, της δόλιας μου γυναίκας
Πέστης να μη με καρτερεί, να μη με παντιχαίνει
Ότι εγώ λαβώθηκα και μέλλω ν' αποθάνω».*⁶²

Στην παραλλαγή αυτή αποτυπώνεται μια ρητή συμπάθεια προς τον ληστή, καθώς ο λαϊκός ποιητής μιλά με την φωνή του Κωνσταντέλλου που απευθύνεται, μέσω των συντρόφων του, στην οικογένειά του και την «δόλια του γυναίκα». Παράλληλα, όπως και στην πρώτη παραλλαγή του Καρκαβίτσα, το τραγούδι αρχίζει με την θρηνητική προσφώνηση και προτροπή προς τις κουμπάρες Βλάχισσες, «να μην λαμπροφορεθούν», ως ένδειξη πένθους. Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι δεν εμφανίζεται καν το στοιχείο της προδοσίας των Σισμαναίων, ώστε να προκληθεί συμπάθεια προς τον ληστή υπό την ιδιότητά του ως προδομένου. Συνεπώς, η λαϊκή μούσα εμφανίζεται να θρηνεί αποκλειστικά για το ίδιο το γεγονός της εξόντωσής του.⁶³

Την ίδια χρονιά, το 1890, καταγράφηκε στην ίδια συλλογή Βραχνού («Ύλη Πολίτου», αριθ. 1613) και μια δεύτερη παραλλαγή του τραγουδιού στην Πελοπόννησο, στα Καλάβρυτα της Αχαΐας:

*«Εσείς κουμπάρες βλάχισσες, κουμπάρες βλαχοπούλες,
στο Μάη να μην αλλάξετε, να μη λαμπροφορέσετε,
Τον Κωνσταντέλο σκότωσαν, Σπαθιά και Θανασούλα.
Κι ο Κωνσταντέλος φώναζε κι ο Κωνσταντέλος λέει:
—Πού ήσουν κουμπάρα Γιώργαινα με πήρες στο λαιμό σου*

*Το λάδι που 'χω κουμπάρα μ' στα παιδιά σου ν' ανάψει να τα κάψει
 Τ' ασήμια που σου χάρισα σε πόλη μην τα πας
 για θα τα ιδούνε τ' αδέρφια μου και τα ξαδέρφια μου
 και κει θα τα γνωρίσουν και θα σε κόψουνε
 μωρέ κουμπάρα μου και κει θα σε σκοτώσουνε».⁶⁴*

Σε αυτήν την παραλλαγή εμφανίζεται η κατάρρα, και μάλιστα διττά, έναντι των παιδιών αλλά και ως απειλή και προς την ίδια την κουμπάρα: όχι μόνο το λάδι του προδομένου κουμπάρου θα κάψει τα παιδιά της, αλλά και οι εξ αίματος συγγενείς του ληστή θα «κόψουνε» την ίδια την κουμπάρα, εάν αυτή τολμήσει να φορέσει τα δώρα που της είχε δωρίσει, στο πλαίσιο της πνευματικής τους συγγένειας.

Βασική τυπολογία του τραγουδιού και αυτονομημένες παραλλαγές του

Το «τραγούδι του Κωνσταντέλλου» θα διαδοθεί μέχρι και την δεκαετία του 1960, υπό πολλές παραλλαγές, οι περισσότερες εκ των οποίων καταλήγουν στην απόδοση βριαίας κατάρρας στους δολοφόνους που πρόδωσαν τους κουμπάρους τους. Παραλλαγές του τραγουδιού δημοσιεύτηκαν σε συλλογές λαογράφων και τοπικών λογίων.⁶⁵

Η Ανδρουλάκη σε αναλυτικό μουσικολογικό άρθρο της για το τραγούδι, δημοσίευσε για πρώτη φορά το κείμενο και δέκα ακόμα παραλλαγών του τραγουδιού του Κωνσταντέλλου, που ηχογραφήθηκαν μεταπολεμικά από το Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών στην Αιτωλοακαρνανία, την Ευρυτανία, την Φθιώτιδα, την Θεσπρωτία, την Πρέβεζα, και τα Ιωάννινα. Η Ανδρουλάκη διακρίνει τρεις τύπους του τραγουδιού, κατατάσσοντάς το σύμφωνα με τον πρώτο στίχο: Τύπος Α: «Πολλά ντουφέκια πέφτουνε και φοβερά βροντάνε» [σε αυτόν εντάσσεται και το «Βολαίς βολαίς τ' αποβραδύς, κι' απάν' το βράδυ βράδυ»]. Τύπος Β: «Εσείς κουμπάρες βλάχισσες, κουμπάρες βλαχοπούλες». Τύπος Β.α.: «Μαρή κουμπάρα Γιώργαινα, κουμπάρα δημαρχίνα».⁶⁶

Η παραλλαγή «Μαρή Κουμπάρα Γιώργαινα» που ταξινομείται από την Ανδρουλάκη ως Τύπος Β.α, μορφοποιήθηκε με την πάροδο των χρόνων, ως «αυτονομημένη» παραλλαγή του τραγουδιού του Κωνσταντέλλου:

*«Μαρή κουμπάρα Γιώργαινα, κουμπάρα δημαρχίνα
Βάλε τ' ασημοζώναρο και το χρυσό βελούδο
κι' έβγα στ' αγνάντιο να σε δω και να σου μιλήσω
Γιατί μαρή μάς, κουμπάρα, μάς πρόδωσες».*

Η Ανδρουλάκη διαπιστώνει, με βάση την γεωγραφική εξάπλωση του τραγουδιού, ότι όσο απομακρυνόμαστε από την αρχική τοπική του κοιτίδα, κυριαρχεί αποκλειστικά ο Τύπος Β.α [=«Μαρή κουμπάρα Γιώργαινα»] που δεν αναφέρει τα ονόματα των ληστών και τις περιστάσεις του ληστρικού επεισοδίου, αλλά διατηρεί μόνο τον θεματικό πυρήνα της μομφής προς την κουμπάρα για την προδοσία. Συγκεκριμένα, στην Ρούμελη και μάλιστα σε περιοχές όμορες προς την Ναυπακτία και με στενές πολιτισμικές και οικονομικές σχέσεις μεταξύ τους (Φωκίδα, Ευρυτανία και Φθιώτιδα), εμφανίζονται και οι δύο τύποι Α και Β, που αναφέρονται στο συγκεκριμένο ληστρικό επεισόδιο, διατηρώντας την μνήμη των ληστών. Αντίθετα, στις περιοχές της Ηπείρου όπου ηχογραφήθηκε, τα ονόματα των ληστών πέρασαν στην λήθη και διατηρήθηκε μόνο ο φόγος προς «την κουμπάρα Γιώργαινα» (=Τύπος Β.α). Η Ανδρουλάκη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το τραγούδι του Κωνσταντέλλου δημιουργήθηκε για να εκφράσει τοπικό γεγονός και όταν πέρασε σε πληθυσμούς άλλων περιοχών, αποσυνδέθηκε από τα πρόσωπα και τις περιστάσεις τόπου και χρόνου. Διατηρήθηκε μόνο ο πυρήνας που αποτυπώνει το κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο, δηλαδή την πίστη στην κουμπαριά και την καταδίκη της μπαμπεσιάς.⁶⁷

Επιπλέον, με την παρέλευση του χρόνου δημιουργήθηκε και μια δεύτερη, «αυτονομημένη» παραλλαγή, το τραγούδι «Δεν στο 'πα εγώ Θανάση μου» (ή «Του Θανάση»), που αναφέρεται στον Θανασόυλα, σύντροφο του Κωνσταντέλλου:

*«Δεν στο πα εγώ Θανάση μου, Δεν στο πα εγώ παιδί μου
Σε φίλου σπίτι να μην πας, σε φίλου σε κουμπάρο
Οι φίλοι φίδια γίνονται [και οι κουμπάροι δράκοι]».⁶⁸*

Ο Χαλατσάς κατατάσσει το τραγούδι «του Θανάση» στον κύκλο των «Σισμαναίκων τραγουδιών», και παραθέτει μαρτυρία του λαογράφου Β. Λαμνάτου, ότι πρόκειται για «ξεκομμένη παραλλαγή» του τραγουδιού του Κωνσταντέλ-

λου.⁶⁹ Οι δύο αυτονομημένες παραλλαγές («Μαρή κουμπάρα Γιώργαινα» και «Του Θανάση»), αποσυνδεδεμένες από το ίδιο το γεγονός, τις χωροχρονικές περιστάσεις και τους ιστορικούς πρωταγωνιστές του επεισοδίου, τόσο τους ληστές όσο και τους Σισμαναίους, εστιάζονται αποκλειστικά στον θεματικό πυρήνα της προδοσίας.⁷⁰ Οι δύο αυτές «ξεκομμένες» παραλλαγές θα περάσουν και στην δισκογραφία του Μεσοπολέμου και θα τις τραγουδήσει, μεταξύ άλλων, ο περίφημος Γιώργος Παπασιδέρης,⁷¹ ενώ συνεχίζονται να τραγουδιούνται ακόμα και σήμερα στα πανηγύρια της ορεινής Ρούμελης.

Τέλος, δεν περιλαμβάνεται στην τυπολογία της Ανδρουλάκη, η παραλλαγή «Εσείς βουνά βενέτικα, βουνά της Καλαβρούζας», που είχε καταγράψει ο Καρκαβίτσας, στην οποία δεν γινόταν ονομαστική μνεία στους ληστές, αλλά αναφέρονταν ως «κλέφτες και καπετανέοι». Σε άλλες εκδοχές της παραλλαγής αυτής, που παραθέτουν τοπικοί λαογράφοι και που τραγουδιόταν στη Ναυπακτία μέχρι την δεκαετία του 1960, ονοματίζονται οι πρωταγωνιστές και τα τοπωνύμια:

*«Εσείς βουνά Βενέτικα, βουνά της Καλαβρούζας,
τους κλέφτες τι τους κάματε, Σπαθιά και Θανασούλα;
«Όλον τον Μαρτ' εδώ ήτανε κι ακόμα τον Απρίλη
Το Μάη απάνω πέρασαν κατ' τα Κραβαροχώρια.
Να πάνε στην Αράχωβα, στα Σισμανέικα σπίτια.
Κουμπάρες τους καρτέρεσαν, με τα παιδιά στα χέρια
Φλουριά μοιράζουν στα παιδιά και λίρες στις κουμπάρες».*⁷²

Επίσης, δεν συμπεριλαμβάνεται στην πιο πάνω τυπολογία, μια ακόμα παραλλαγή, από την Ελευθέριανη Ναυπακτίας. Σε αυτήν δεν αναφέρεται καθόλου η κουμπαριά και η προδοσία της, αλλά θρηνείται αποκλειστικά ο χαλασμός των κλεφτών. Επιπλέον, εμφανίζεται και το γνωστό στα δημοτικά τραγούδια, μοτίβο των χωρικών της περιοχής που αδυνατούν να πιστέψουν την αναγγελία του θανάτου του ληστή:

*«Ξύπνα πουλάκι το πρωί κι ανέβα στο κλαράκι
και μην λαλείς παράκαιρα τώρα το μεσονύχτι.*

*Γιατί είν' η χάση των κλεφτών, χάση του Κωνσταντέλου.
Τον Κωνσταντέλο βάρεσαν στην Αράχοβα στην μάχη
Κι όσα χωριά τ' ακούσανε κανείς δεν το πιστεύει
παρά μια κόρη του παπά, αυτήνη το πιστεύει,
–Το 'χα να γίνω παπαδιά...».⁷³*

Αντί επιλόγου

Το παρόν άρθρο εισφέρει μια ψηφίδα στην «μεγάλη ιστορία» της εν Ελλάδα ληστείας, διερευνώντας τις ιστορικές πραγματικότητες, τις διαστάσεις και τις προσλήψεις ενός ληστρικού επεισοδίου που δεν έχει τύχει έρευνας, πέραν της μικρής αναφοράς του Κολιόπουλου, βασισμένης μόνο στο αρχείο του Finlay, και μεμονωμένων άρθρων σε τοπικά έντυπα.⁷⁴ Η αναλυτική έρευνα των δημοσιευμάτων εφημερίδων της εποχής, η καταγραφή όλων των παραλλαγών του τραγουδιού, ο εντοπισμός του άρθρου του G. Finlay στους *Times* και των δύο άλλων βρετανικών πηγών, η ανάδειξη της προσωπικής μαρτυρίας του Καρχαβίτσα για τις προσλήψεις του συμβάντος από τους ντόπιους, η αναφορά του λαογράφου Γ. Μέγα στο εθιμικό ληστρικό δίκαιο σε αντιδιαστολή προς τους «ψωμοπάτες», συμβάλλουν στην κατανόηση πτυχών του αιματηρού αυτού επεισοδίου, αλλά και ευρύτερα του ληστρικού φαινομένου του 19ου αιώνα. Τα άρθρα ιδίως του Finlay, αλλά και του Αιώνα, με αφετηρία το φονικό της Αράχοβας, περιέχουν αξιόλογες γενικότερες παρατηρήσεις για το ληστρικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Επιπλέον, όψεις της ληστρικής διαδρομής του Κωνσταντέλλου ταυτίζονται με πτυχές του ιδεότυπου του «κοινωνικού ληστή». Ομοίως, παραλλαγές του τραγουδιού του Κωνσταντέλλου, που αποτυπώνουν την θλίψη για τον χαμό του και όχι απλώς την οργή για την προδοσία του, εγγράφονται σε ένα πλαίσιο κοινωνικής νομιμοποίησης των ληστών.

Προφανώς ανακύπτουν ερωτήματα που αφορούν επιμέρους πτυχές του γεγονότος, και έχουν ενδεχομένως μια γενικότερη σημασία για το ληστρικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Ερωτήματα σχετικά με τα συνθήκες της εξόδου των ληστών στο βουνό, τις πρακτικές της ληστρικής τους δράσης και την τοπική της εμβέλεια, το ζήτημα της σχέσης Σισμαναίων-Κωνσταντέλλου, την τυχόν πολι-

τική διάσταση των γεγονότων και την κομματική ένταξη των Σισμαναίων λόγω της σχέσης τους με τον Φαρμάκη, συνιστούν αντικείμενο πραγμάτευσης ευρύτερης έρευνας, και, συνεπώς, εκφεύγουν των ορίων του παρόντος. Ειδικά για το ζήτημα της σχέσης Σισμαναίων και Κωνσταντέλλου μένει να δείξει η έρευνα, στον βαθμό που αυτό καταστεί δυνατό, κατά πόσο πρόκειται για περίπτωση περάσματος ληστών στην υπηρεσία τοπικών προυχόντων και συνεργασίας τους σε εκλογικές αναμετρήσεις⁷⁵ ή εάν εντάσσεται στο πλαίσιο της, κατά τον Δαμιανάκο, επιτέλεσης ενός εν ευρεία εννοία πολιτικού ρόλου του «κοινωνικού ληστή», ή εάν συνυπάρχουν παράλληλα και οι δύο αυτές πτυχές σύμφωνα με την άποψη του Sant-Cassia, ή τέλος, εάν συνυφαίνεται με κοινωνικές σχέσεις που τέμνονται από τα τοπικά δίκτυα και ανάγονται τελικά στην εξέγερση του 1847.⁷⁶

Το άρθρο επικεντρώνεται στις προσλήψεις της προδοσίας και της δολοφονίας των ληστών, τόσο από επίσημες και λόγιες πηγές, όσο και από φορείς λαϊκού πολιτισμού και από τον ίδιο τον τοπικό πληθυσμό – έστω και διαμεσολαβημένα από την γραφίδα του Καρκαβίτσα. Επιπλέον, αναδεικνύει την σχέση μεταξύ του ιστορικού γεγονότος και του δημοτικού τραγουδιού που πλάστηκε για αυτό.

Από όσα εκτέθηκαν παραπάνω, προκύπτει ότι οι τοπικοί πληθυσμοί δεν συμμερίζονταν τους πανηγυρικούς τόνους με τους οποίους εξαγγέλλεται διθυραμβικά από τα επίσημα κυβερνητικά τηλεγραφήματα και τις εφημερίδες η εξόντωση του Κωνσταντέλλου και των συντρόφων του. Είκοσι χρόνια μετά, ο πληθυσμός της υπαίθρου της ορεινής Ρούμελης, αλλά και ευρύτερα, όπως αποδεικνύεται από τις δύο καταγραφές του τραγουδιού στην Πελοπόννησο το 1890, τραγουδά την προδοσία με συγκατάβαση και συμπάθεια προς τον προδομένο Κωνσταντέλλο. Επιπλέον, απευθύνει ηθικό ψόγο προς τους «ψωμοπάτες» Σισμαναίους, που κορυφώνεται με την απόδοση μιας βαρύτερης κατάρας προς αυτούς.

Είκοσι χρόνια μετά την εξόντωση των ληστών από τους ομοτράπεζούς τους Σισμαναίους, στην συλλογική μνήμη του μη εγγράμματου, ορεσίβιου τοπικού πληθυσμού θα αποτυπώνεται μια διαφορετική πρόσληψη των γεγονότων. Αναδεικνύονται έτσι, δύο διαφορετικοί πολιτισμικοί κόσμοι, που διέπονται από δύο εντελώς διακριτές ή και ανταγωνιστικές μεταξύ τους, αντιλήψεις περί ηθικής και νομιμότητας και από ανάλογες ιεραρχήσεις. Στον πολιτισμικό κώδικα των

ορεσιβίων, αυτό που έχει βαρύνουσα θέση είναι η προδοσία και όχι η απαλλαγή από τους ληστές «με οποιονδήποτε τρόπο, πάση θυσία». Οι πράξεις των υποκειμένων δεν κρίνονται μόνο από το αποτέλεσμα που επιφέρουν, αλλά και από το ηθικό πρόσημο του τρόπου με τον οποίο επέρχεται το αποτέλεσμα. Στο πλαίσιο αυτό, δεν υφίσταται καμία αξιολόγηση του Κωνσταντέλλου, του Σπαθιά και του Θανασούλα που να παραπέμπει σε μια καταχώρησή τους ως εχθρών, αντιθέτως ως «σκυλιά» χαρακτηρίζονται οι προδοτές που «δεν έχουν μπέσα». Ο λαϊκός ποιητής μιλάει με το στόμα του προδομένου κουμπάρου ή, σε άλλη παραλλαγή, απευθύνεται σε αυτόν, θρημώντας για το ότι ο ληστής δεν έλαβε υπόψη τις συμβουλές και τις προειδοποιήσεις του και έδειξε εμπιστοσύνη στην μπέσα των φίλων και κουμπάρων.

Με το πέρασμα των δεκαετιών, την γεωγραφική εξάπλωση του τραγουδιού και την συνακόλουθη απομάκρυνση από τα ιστορικά του συμφραζόμενα, τις χωροχρονικές συντεταγμένες και τους πραγματικούς πρωταγωνιστές, αυτό που μένει τελικά είναι η ηθική καταδίκη της προδοσίας της κουμπαριάς, της «μπαμπεσιάς», του «ψωμοπάτη». Παράλληλα, μέσω του τραγουδιού επιτυγχάνεται στην συλλογική μνήμη μια ορισμένη αποκατάσταση της περί δικαίου αίσθησης και η επανεδραίωση στο αξιακό βάθρο των αρχών της φιλοξενίας, της συγγένειας, της εμπιστοσύνης στον ομοτράπεζο και του σεβασμού στον δεσμό του κοινού συμποσίου. Πρόκειται για στοιχεία ενός πολιτισμικού και ηθικού κώδικα, απολύτως εναρμονισμένου με την υπό εξέταση ορεινή κοινωνία των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα.

Τελευταίο και σημαντικότερο, δεν λείπουν οι παραλλαγές του τραγουδιού, ήδη από το 1890, που δεν εκφράζουν απλώς την οργή για τον τρόπο με τον οποίο επιτεύχθηκε η εξόντωση των ληστών, αλλά θρηνούν για το ίδιο το γεγονός της δολοφονίας τους ή, αλλιώς, της «χάσης των κλεφτών».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Σπαθιάς ήταν από το Καρπενήσι, σύμφωνα με το από 16 Απριλίου 1867 Β.Δ (Φ.Ε.Κ 32/20-5-1867) με το οποίο επικηρύχθηκε. Ο Θανασούλας, το πραγματικό όνομα του οποίου ήταν Αθανάσιος Καλτσάς, φέρεται να κατάγεται από το Κρί-

- κελλο Ευρυτανίας, χωριό κοντινό τόσο στην Αράχοβα Ναυπακτίας όσο και στην Ζηλίστα. Για πληροφορίες σχετικές με τον Θανασούλα, βασισμένες σε προφορικές μαρτυρίες από απόγονό του, Α. Καλυβιώτης, «Ο λήσταρχος Θανασούλας και τα τραγούδια του», *Συλλογές*, τ. 197 (Φεβρουάριος 2001), σσ. 133-138.
2. Με το από 16 Δεκεμβρίου 1864 Β.Δ (Φ.Ε.Κ. 57/31-12-1864) ο Κωνσταντέλλος Παπατράμπας κατατάχθηκε στην Β΄ Τάξη των ληστών και επικηρύχθηκε για συνολικά τρεις χιλιάδες δραχμές (προσδιορίστηκε αμοιβή δύο χιλιάδων δραχμών για την σύλληψη ή τον φόνο του και χιλίες δραχμές για την «αποτελεσματική κατάδειξη του τόπου της φωλέας του»). Σύντομα, με το από 23 Απριλίου 1865 Β.Δ (Φ.Ε.Κ. 27/8-5-1865) η επικινδυνότητά του αναβαθμίζεται, καθώς κατατάσσεται στην Α΄ τάξη των ληστών και το ποσό της επικήρυξης αυξάνεται σε τρεις χιλιάδες δραχμές για την σύλληψη ή τον φόνο του και δύο χιλιάδες δραχμές για την «αποτελεσματική κατάδειξή του». Με το ίδιο Βασιλικό Διάταγμα επικηρύσσονται στην Α΄ τάξη των ληστών οι πιο γνωστοί ληστές της Αιτωλοακαρνανίας Ντελής, Λιαροκάπης και Πατσαούρας.
3. Βλ. από 16 Απριλίου 1867 Β.Δ (Φ.Ε.Κ. 32/20-5-1867). Με το ίδιο Β.Δ ο Σπαθιάς επικηρύσσεται με το ποσό των 3.000 δρχ για τον φόνο ή την σύλληψή του και των 2.000 δρχ για την αποτελεσματική κατάδειξή του κρησφύγετού του. Στο ίδιο φύλλο της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως δημοσιεύεται και το από 3-5-1867 Β.Δ, με το οποίο επικηρύσσεται και ο «συναπαδός του ληστήρχου Παπατράμπα» Α. Τσιτούρας.
4. Ο Γιάννης Φαρμάκης Κραβαρίτης (1801-1855), αγωνιστής του 1821, είχε διατελέσει κατά σειρά Ταγματάρχης επί Καποδίστρια, και ακολούθως αξιωματικός της Φάλαγας, της Εθνοφυλακής και της Οροφυλακής. Στην πολιτική του σταδιοδρομία διετέλεσε πληρεξούσιος Κραβάρων στην Α΄ Εθνοσυνέλευση του 1843 και δύο φορές βουλευτής Ναυπακτίας, τόσο πριν, όσο και μετά την εξέγερση του Αυγούστου 1847. Για την δράση και την ζωή του βλ. Χ. Χαραλαμπόπουλος (εισαγωγή-σχόλια), *Ναυπακτικά Μελετήματα Β. Γιάννη Π. Φαρμάκη οπλαρχηγού Πολεμικά πρακτικά 1821-1833*, Σύλλογος Δορβιτσωτών Ναυπακτίας, Αθήνα 1983, σσ. 6-55. Την καταστροφή της Ζηλίστας από τα κυβερνητικά στρατεύματα με επικεφαλής τον Μαμούρη περιγράφει γλαφυρά και ο Μακρυγιάννης: «*Γύμνωσε και ένα χωριό, κεφαλοχώρι του Κράβαρι όπου ήταν ο Φαρμάκης μέσα, και τ' άφησε κ' έφυγε. Μπήκε ο Μαμούρης με το φουσατό της κυβέρνησης, δεν τους άφησαν ούτε στάχτη*», Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, Μπάουρον, Αθήνα 1977, σ. 487. Για την εξέγερση του 1847 στη Ναυπακτία και τον Φαρμάκη, βλ. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881*, Παπαζήση, Αθήνα 2009, σσ. 232-240.

5. *Αιών*, 2556, 27 Απριλίου 1870. Συγκεκριμένα, όταν ο Κωνσταντέλλος ήταν έγκλειστος στην φυλακή, ένας κτηματίας από την πεδινή Αιτωλία είχε ζητήσει σε γάμο την αδερφή του και τελικά την «έκλεψε». Μετά την αποφυλάκισή του, ο Κωνσταντέλλος τον κατέσφαξε.
6. Κ. Αντωνίου, *Ιστορία Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 1833-1964*, τ. Α΄, Λαδιάς και Σία, Αθήναι 1964, σ. 540.
7. Α. Μοσχονήσιος, *Το κάτοπτρον της εν Ελλάδι ληστείας*, Τύποις «Εθνικού Μέλлонτος», Ερμούπολις 1869, σ. 28. Ο Μοσχονήσιος περιγράφει τους τρόπους συνθηματικής συνεννόησης που είχαν επινοήσει οι ληστρικές συμμορίες κατά τις νυχτερινές πορείες στα βουνά, προκειμένου να αναγνωρίζει η μία την άλλη, όταν τυχαία συναντιόνταν και να μην εμπλέκονται σε σύγκρουση. Μετά την απαγωγή κάποιου Φωκά από την Πάτρα, ο Κωνσταντέλλος τον μετέφερε εκτός Ναυπακτίας, στην Σπερχειάδα Φθιώτιδας, προκειμένου να απαλλάξει τους φίλους του από την κατηγορία της λησταποδοχής, όπως σημειώνει ο Μοσχονήσιος. Επιστρέφοντας στην Ναυπακτία, απ' όπου θα διαπραγματευόταν την καταβολή των λύτρων, έπεσε τυχαία πάνω σε μια άλλη συμμορία στο όρος Οξιά, αλλά δεν λειτούργησε ο μηχανισμός της συνθηματικής αλληλοαναγνώρισης, με συνέπεια να εμπλακούν σε μάχη μεταξύ τους, νομίζοντας ότι έχουν απέναντί τους κάποιο απόσπασμα.
8. Δ. Λουκόπουλος, *Θέρμος και Απόκουρο*, Βασιλόπουλος, Αθήνα 1990, σ. 275.
9. *Αλήθεια*, 810 (30 Ιανουαρίου 1869), παρατίθεται στο Χ. Χαραλαμπόπουλος, «Σύμμικτα Β΄. Η ληστεία στη δεκαετία του 1860», *Ναυπακτικά*, τ. Α΄, ό.π., σ. 276.
10. Χ. Χαραλαμπόπουλος, «Σύμμικτα Β΄. Δημοτικά Τραγούδια», *Ναυπακτικά*, τ. Γ΄, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 1986-1987, σ. 516. Το πλήρες κείμενο του τραγουδιού έχει ως εξής : «*Κορίτσια από τη Βρώστιανη κι από τη Μαμουλάδα, / Για πάρτε τις τριχούλες σας και βγείτε στο Ριγάνι / Που θα περάσει η κλεφτουριά κι αυτός ο Κωνσταντέλλος. / Σέρνει τους σκλάβους διαλεχτούς, τον Τούλα το λεβέντη. / Το καραούλι φώναξε, το καραούλι λέει: - Ο Παπατράμπας έρχεται, την ξαγορά τη φέρνει*».
11. Αναλυτικά ιστορικά στοιχεία για την Αράχοβα Ναυπακτίας, βλ. στο πολυσέλιδο έργο του Αραχοβίτη δασκάλου Γ. Μποσινάκου, *Στ' απόσκια της Αράχοβας*, Αθήνα 1973, και ειδικά για την οικογένεια Σισμάνη, βλ. σσ. 770-792. Για νεότερα ιστορικά στοιχεία, βασισμένα σε αρχαικές πηγές, για τους Σισμαναίους και ιδίως τον πατέρα τους Νικόλαο, βλ. Χ. Χαραλαμπόπουλος, «Σύμμικτα Γ΄. Σισμαναίοι», *Ναυπακτικά* τ. Γ΄, ό.π., σσ. 523-539, και Χ. Χαραλαμπόπουλος, *Ναυπακτικά Μελετήματα Γ. Ιστοριολαογραφικά Ναυπακτίας*, Σύλλογος Δορβιτσιωτών Ναυπακτίας, Αθήνα 1985, σσ. 201-215.

12. Επιπλέον έφεραν το κύρος μιας βαριάς ιστορικής κληρονομιάς, καθώς η καταδίωξη των προγόνων τους από τον Αλή Πασά αποτυπώθηκε σε δημοτικό τραγούδι. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Σάθα (=Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1869, σ. 486), ο Κώστας Σισμάνης φέρεται το 1770 να μετείχε ως αρματολός της Ναυπακτίας στην εξέγερση που ακολούθησε τα Ορλωφικά, και να ενεπλάκη σε αιματηρή διαμάχη με τον αρματολό της Δωρίδας Λωρή για τα όρια των αρματολικιών τους.
13. Οι γιοί του Νικολάου Σισμάνη είχαν πολιτική σχέση με τον γιο του Γιάννη Φαρμάκη, Νικόλαο Φαρμάκη, που ήταν βουλευτής Ναυπακτίας το 1870. Αμέσως μετά την δολοφονία του Κωνσταντέλλου και ταυτόχρονα με την δημοσίευση των επίσημων τηλεγραφημάτων, θα δημοσιευτεί στον τύπο επιστολή του βουλευτή Ν. Φαρμάκη, που αναγγέλλει την εξόντωση των ληστών, ύστερα από επιστολή που έλαβε από τον ίδιο τον Γεώργιο Σισμάνη. Βλ. *Αλήθεια*, 1120 (27 Απριλίου 1870).
14. Μετά την δολοφονία του Νικολάου Σισμάνη, σε συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης την 16-9-1863 ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης έπλεξε το εγκώμιό του, επισημαίνοντας ότι «ήτο επαναστάτης κατά το '47 και '48 και κατεδιώχθη». Αξίωσε, δε, την διαλεύκανση με κάθε τρόπο της δολοφονίας του, που θεώρησε ότι οφειλόταν σε πολιτικούς λόγους, και ζήτησε την χορήγηση σύνταξης στην χήρα και τα δώδεκα ορφανά παιδιά του, πρόταση που έγινε δεκτή. Βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. Γ', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1863, σσ. 385-386, και Χ. Χαραλαμπόπουλος, *Ναυπακτικά Μελετήματα Γ. Ιστοριογραφικά*, ό.π., σσ. 65-66.
15. Την 27 Απριλίου 1870 η είδηση της εξόντωσης της συμμορίας Κωνσταντέλλου-Σπαθιά εμφανίζεται σε όλες σχεδόν τις εφημερίδες, οι οποίες αναδημοσιεύουν σχετικό τηλεγράφημα του Επάρχου Ναυπακτίας και του διοικητή του Μεταβατικού Αποσπάσματος, που είχε διαβιβαστεί την 25 Απριλίου 1870 στα Υπουργεία Εσωτερικών και Στρατιωτικών. Με δεύτερο τηλεγράφημα των ιδίων αξιωματούχων, αναγγέλλεται η εξόντωση του ληστή Σπανάκη από την Βοιτσά Ναυπακτίας και ενός ακόμα συντρόφου του, σε άλλη περιοχή της επαρχίας Κραβάρων.
16. Περισσότερο λεπτομερείς αναφορές που αποκαλύπτουν τους οργανωτές της επιχείρησης και αναφέρονται τις συνθήκες κάτω από τις οποίες υλοποιήθηκε, δημοσιεύονται ήδη στην εφημερίδα *Παλιγγενεσία*, 1913 (27 Απριλίου 1870). Ο *Αιών*, 2557 (30 Απριλίου 1870), προσθέτει ότι οι ληστές δέχτηκαν τους πυροβολισμούς, ενώ τελούσαν σε «εκ του οίνου ευθυμία».
17. Τα γεγονότα της απαγωγής των ξένων περιηγητών στο Πικέρμι, που κατέληξαν στην δολοφονία τους στο Δήλεσι την 9 Απριλίου 1870 είναι γνωστά. Ενδεικτικά βλ. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 306-309·

Υπουργείον Εξωτερικών, *Έγγραφα περί της διαπραχθείσης ληστείας επί της οδού Μαραθώνος*, Αθήνα 1871· Τ. Βουρνάς, *Η σφαγή του Δήλεσι*, Φυτράκη, Τα φοβερά Ντοκουμέντα, Αθήνα 1975. Επίσης, το αφιέρωμα της *Ελευθεροτυπίας/Ιστορικά*, «Οι Έλληνες λήσταρχοι και η σφαγή του Δήλεσι», τ. 26 (13 Απριλίου 2000). Τις επόμενες μέρες διατυπώνονται, από Βρετανικές κυρίως εφημερίδες, βαρύτατες κατηγορίες σε βάρος της Ελλάδας ως «φωλιάς ληστών». Ορισμένες από αυτές φτάνουν να ζητήσουν αναστολή του Συντάγματος και αποστολή στρατευμάτων στην Ελλάδα, ενώ το θέμα απασχολεί και την βρετανική Βουλή. Αλλά και στο εσωτερικό, η «ληστοκρατία» εξελίσσεται σε μείζον πολιτικό ζήτημα, καθώς οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες μέμφονται την, εκλεγείσα τον προηγούμενο χρόνο, κυβέρνηση του Θρασύβουλου Ζαΐμη και ειδικά τον Υπουργό Στρατιωτικών Σκαρλάτο Σούτσο. Ο τελευταίος, υπό το βάρος των καταγγελιών ότι είναι προστάτης των ληστών, υποχρεώνεται να παραιτηθεί. Η υπόθεση παρουσιάζεται σαν «εθνικό στίγμα» και ο τύπος ασχολείται, σχεδόν αποκλειστικά, με την δημοσίευση των επίσημων διπλωματικών εγγράφων και της αλληλογραφίας μεταξύ ελληνικών και βρετανικών αρχών, όπως και με την αναδημοσίευση των άρθρων βρετανικών εφημερίδων. Παράλληλα, στρατιωτικά αποσπάσματα «οργώνουν» την ύπαιθρο, με στόχο την σύλληψη των διαφυγόντων ληστών, μεταξύ των οποίων του Τάκου Αρβανιτάκη και του Σπανού.

18. Από τον τύπο θα θεωρηθεί ότι η αντίδραση των κατοίκων της υπαίθρου εναντίον των ληστών ήταν προϊόν της γενικευμένης αγανάκτησης για την σφαγή στο Δήλεσι, που δεν είχε προηγούμενο. Είναι υπό διερεύνηση οι, «εσωτερικοί» και «εξωτερικοί», μηχανισμοί που κινητοποίησαν εν προκειμένω τους Σισμαναίους, ώστε να οργανώσουν την επιχείρηση. Ίσως πάντως είναι πιο γόνιμο να ειπωθεί το γεγονός, όχι με όρους «ψυχολογικούς», αλλά ως αποτέλεσμα της έκτασης που πήρε το επεισόδιο του Δήλεσι και της κατακραυγής που προκάλεσε η τελική έκβασή του, καθώς και της ευρείας κινητοποίησης στρατιωτικών αποσπασμάτων. Η πίεση που ασκείται πανταχόθεν συνιστά έναν εξωτερικό παράγοντα που διαρρηγγύνει τις ισορροπίες στο εσωτερικό των «ληστοτρόφων επαρχιών», ανάμεσα στους ληστές και στους τοπικούς πληθυσμούς που μετέχουν στα δίκτυα κοινωνικών τους σχέσεων (ληστρικά κυκλώματα). Για το ότι το Δήλεσι θεωρείται σημείο καμπής ως προς την αλλαγή της στάσης των αγροτικών πληθυσμών απέναντι στους ληστές, βλ. ενδεικτικά Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Διόνικος, Αθήνα 2006, σ. 283.
19. βλ. ενδεικτικά *Αιών*, 2556 (27 Απριλίου 1870)· *Αιών*, 2557 (30 Απριλίου 1870), και *Εθνοφύλαξ*, 1964 (28 Απριλίου 1870), όπου η χαρακτηριστική επισήμανση «ένα ή

δύο ακόμα τέτοια παραδείγματα και το ζήτημα της ληστείας λύεται για την Ελλάδα ολόκληρη».

20. *Μέλλον*, 645 (28 Απριλίου 1870).
21. *Εθνικόν Πνεύμα*, 305-53 (5 Μαΐου 1870).
22. Σύμφωνα με τον «Αιώνα» και ακολούθως τον Finlay, η ακτίνα δράσης ειδικά του Κωνσταντέλλου δεν περιοριζόταν στην δυτική Ρούμελη, αλλά εκτεινόταν και στην απέναντι βόρεια ακτή της Πελοποννήσου. Βλ. *Αιών*, 2556 (27 Απριλίου 1870) και G. Finlay, «Brigandage in Greece», *Times* (20 Ιουνίου 1870), προσβάσιμο από: <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1870-06-20/6/1.html?region=global#start%3D1870-06-20%26end%3D1870-0621%26terms%3Dbrigandage%20in%20greece%26back%3D/tto/archive/find/brigandage+in+greece/w:1870-06-20%7E1870-06-21/1> (ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης 2-5-2020).
23. *Αιών*, 2556 (27 Απριλίου 1870).
24. E. Hobsbawm, *Ληστές*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σσ. 73-78. Όπως είναι γνωστό, το θεωρητικό μοντέλο της κοινωνικής ληστείας γνώρισε σφοδρή κριτική, με πιο χαρακτηριστική αυτήν του ανθρωπολόγου Anton Blok, που σύμφωνα με τις δικές του έρευνες, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι περισσότεροι ληστές μάλλον χρησιμοποιούνταν ως μπράβοι από τους εύπορους κτηματίες. A. Blok, «The peasant and the brigand: social banditry reconsidered», in *Comparative studies in society and history*, v. 14 (1972), σσ. 494-503. Ο Paul Sant-Cassia από την άλλη, υιοθετώντας μια ενδιάμεση θέση ανάμεσα σε Hobsbawm και Blok, επισημαίνει ότι και οι δύο πτυχές μπορεί να συνυπάρχουν στην ίδια περίπτωση. Βλ. P. Sant-Cassia, «Η κοινωνική ληστεία στην Κύπρο», στο E. Παπαταξιάρχη – Θ. Παραδέλλη (επιμ), *Ανθρωπολογία και παρελθόν: συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 79-112. Για μια γόνιμη αξιοποίηση του μοντέλου ως προς την ελληνική περίπτωση βλ. Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία και αγροποικιμικός πολιτισμός», στο Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 2003, σσ. 65-97· του ιδίου, «Κοινωνική ληστεία και εθνικό κράτος στην Ελλάδα», στο Στ. Δαμιανάκος, *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2005, σσ. 35-42· του ιδίου «Κοινωνική ετεροδοξία και θεσμική νομιμότητα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *ό.π.*, σσ. 43-67 και «Ληστρική κοινωνία και ληστρικός πολιτισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Με αφορμή ένα λησμονημένο κείμενο του Στρατή Δούκα», *ό.π.*, σσ. 69-94. Για τους κλέφτες και τον αρματολισμό βλ. τις κριτικές επεξεργασίες του Σπ. Ασδραχά, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού. Ένα ακαρνανικό παράδειγμα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 21/126 (1965), σσ. 483-500 και «Οι

- πρωτόγονοι της εξέγερσης» στο Σπ. Ασδραχάς, *Σχόλια*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 173-186.
25. *Αιών*, 2272 (4 Σεπτεμβρίου 1867).
26. Τους άγραφους νόμους των ληστών μετέγραψε σε «κώδικα» ο ανθυπολοχαγός Μοσχονήσιος, βλ. Α. Μοσχονήσιος, *Το κάτοπτρον*, ό.π., σ. 2, «Άρθρον 13»: «*Να πληρώνοσιν εν αυστηρά καταδιώξει και εν επισήμοις ημέραις, τα πρόβατα ή τας αίγας, άτινα λαμβάνωσιν παρά των ποιμένων προς χρήσιν των*».
27. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με εφημερίδα του 1851, μέλη της συμμορίας του ληστήρχου Καλαμάτα που κατάγονταν από την γειτονική Δωρίδα, ισχυρίστηκαν ομοίως ότι είχαν καταφύγει στην ληστεία εξαιτίας των δεινών που είχαν προκαλέσει στα χωριά τους κυβερνητικά αποσπάσματα το 1847, κατά την διάρκεια εκκαθαριστικών επιχειρήσεων κατά των εξεγερμένων. βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων*, ό.π., σ. 220.
28. E. Hobsbawm, *Ληστές*, ό.π., σσ. 68-71. Ο Sant-Cassia επίσης ανέδειξε, μελετώντας την περίπτωση της Κύπρου, την σημασία της τιμής για τους ληστές, με την μορφή τόσο της προστασίας της αγνότητας των γυναικών της οικογένειας, όσο της αυτοδικίας για αδικοπραξίες σε βάρος συγγενών τους, βλ. P. Sant-Cassia, «*Η κοινωνική ληστεία στην Κύπρο*», ό.π., σ. 85.
29. Για την σημασία της τιμής (Honor) στις κτηνοτροφικές κοινότητες της ορεινής υπαίθρου, ως αναγνώριση της αξίας ενός ατόμου κυρίως στα μάτια των άλλων και την συσχετίσή της με την δύναμη, το κύρος και την επιβεβαίωση του ανδρικού ιδεώδους, βλ. J. Campbell, *Honour, family and patronage: A study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Oxford University Press, Oxford 1973.
30. Είναι δεδομένο πάντως ότι ο τύπος πρέπει να αντιμετωπίζεται με επιφυλακτικότητα ως πηγή, κυρίως λόγω της πολιτικής στράτευσης που καθορίζει σε έναν βαθμό το περιεχόμενο των άρθρων. βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς*, ό.π., σσ. 14-15. Στον μελετητή του τύπου της εποχής άλλωστε, είναι ευδιάκριτη η ευκολία με την οποία αλληλοεκτοξεύονταν από τις εφημερίδες κατηγορίες για ανακριβή δημοσιεύματα. Εν προκειμένω, για παράδειγμα, η εφημερίδα *Αλήθεια*, 1122 (30 Απριλίου 1870), θεωρεί ανακριβή χρονολογικά την αναφορά του *Αιώνα* σε απόδραση του Σπαθιά από τις φυλακές το 1867.
31. Εδώ ο *Αιών* αναπαράγει όλη την φιλολογία των εκθέσεων της εποχής περί αντιμετώπισης της ληστείας, σχετικά με τους περίφημους «βλαχοποιμένες», κατηγορία υπό την οποία τότε συμπεριλάμβαναν αδιακρίτως Βλάχους και Σαρακατσάνους. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Μοσχονήσιου ότι οι ληστρικές συμμορίες

απαρτίζονται κυρίως από Βλαχοποιμένες και Αρβανιτόβλαχους, και ότι αυτοί ποτέ δεν καταδίδουν στις αρχές ληστές, προτιμώντας να φυλακιστούν ως λησταποδόχοι ή τροφοδότες των ληστών, παρά να γίνουν προδότες. βλ. Α. Μοσχονήσιος, *Το κάτοπτρον*, ό.π., σσ. 3-6. Για εκθέσεις άλλων αξιωματούχων αρμοδίων στο ζήτημα της ληστείας σχετικά με τους «βλαχοποιμένες», όπως ο νομάρχης Αττικοβοιωτίας το 1856 Λασσάνης και ο Μοίραρχος της Χωροφυλακής Βακάλογλου, βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς*, ό.π., σσ. 232-234· Γ. Λασσάνης, *Έκθεσις περί ληστείας*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, σσ. 34-37.

32. *Αιών*, 2557 (30 Απριλίου 1870).

33. Λίγες μέρες αργότερα, στις αρχές Μαΐου 1870, οι «ληστοκτόνοι» όπως ονομάζονται από τις εφημερίδες, Σισμαναίοι θα έρθουν στην Αθήνα (συνοδεία του βουλευτή Ν. Φαρμάκη) και θα συναντηθούν με τον πρωθυπουργό Θ. Ζαΐμη, ζητώντας τη συνδρομή του για την ασφάλειά τους, καθώς υπήρχαν ακόμα περί τους 30 ενεργοί ληστές στην Ναυπακτία. Το γεγονός θα προκαλέσει το σχόλιο της αντιπολιτευόμενης εφημερίδας *Εθνικόν Πνεύμα*, (φύλλο 305-53, 5 Μαΐου 1870) ότι οι ίδιοι οι ληστοκτόνοι φοβούνται να επιστρέψουν στην επαρχία τους και απαιτούν από την κυβέρνηση να διασφαλίσει την ζωή τους, που απειλείται από τους όχι λίγους ληστές που δρουν ακόμα, με αποτέλεσμα να μην τολμούν να επιστρέψουν στην επαρχία τους. Η εφημερίδα θα εντάξει, συνεπώς, το γεγονός στην δική της πολιτική δημοσιογραφική γραμμή, που συνίστατο στην αμφισβήτηση των κυβερνητικών πανηγυρισμών για τις επιτυχίες στην εξάλειψη της ληστείας.

34. Ο Κολιόπουλος έχει μια περιορισμένη και μάλλον παρεμπίπτουσα αναφορά στο υπό εξέταση γεγονός – χωρίς πάντως να το εντάσσει στην συνθήκη που δημιουργήθηκε μετά το Δήλεσι, και επαναλαμβάνοντας τα λάθη του Finlay, που λόγω παρανόησης των μικρών ονομάτων των δολοφονηθέντων ληστών, αναφέρει ότι αυτοί ήταν τέσσερις. Ο Κολιόπουλος βασίζεται στην από 9 Ιουνίου 1870 επιστολή του Finlay προς τους *Times*, την οποία εντόπισε στο αρχείο Finlay E30, βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς*, ό.π., σσ. 262-263 και 469. Δεν έχει καταστεί δυνατό να ερευνηθεί το αρχείο E30 που απόκειται στην Βρετανική Σχολή Αθηνών, ώστε να ταυτοποιηθεί το περιεχόμενο των δύο εγγράφων, αλλά είναι μάλλον βέβαιο ότι πρόκειται για το ίδιο το άρθρο που ο Finlay έστειλε προς δημοσίευση. Ο Κολιόπουλος σημειώνει ορθά την σημασία του προσωπικού αρχείου του Finlay ως πηγής έρευνας και επισημαίνει ότι από όλους τους ξένους μελετητές του ληστρικού φαινομένου στην Ελλάδα, ο Finlay προσέγγισε με μεγαλύτερη ακρίβεια τους γενεσιουργούς παράγοντες, εστιάζοντας ιδίως στην έλλειψη γης και την παρακμή των αυτοδιοικητικών θεσμών. βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς*, ό.π., σσ. 14-15, 256-257.

35. G. Finlay, «Brigandage in Greece», *ό.π.*, σ. 6.
36. Κατά συνέπεια, με την αναγκαία χρονική απόσταση από το γεγονός, ώστε να το κρίνει αρκετά σημαντικό για να το εντάξει σε άρθρο που απευθυνόταν αποκλειστικά στο βρετανικό κοινό. Εξάλλου, στο διάστημα που μεσολάβησε από την επιχείρηση της Αράχοβας ως την αποστολή του άρθρου του προς δημοσίευση, είχαν σημειωθεί και άλλες εξελίξεις στο μέτωπο της αντιληστρικής δραστηριότητας και είχαν ακολουθήσει, στις αρχές Μαΐου 1870, δολοφονίες και άλλων γνωστών ληστών, όπως του Ντελή στην Ακαρνανία, και του Μάγειρα στην Πελοπόννησο, αλλά ο Finlay επέλεξε να εστιάσει στην περίπτωση Κωνσταντέλλου.
37. Ειδικότερα, ο Finlay επισημαίνει ότι, εξαιτίας των συχνών πυρκαγιών που ξεσπούσαν κάθε χρόνο, επί δεκαετίες, εκτεταμένες ορεινές περιοχές στερούνται ξυλείας και νερού. Η έλλειψη νερού και σκιάς με την σειρά της, είχε ως αποτέλεσμα να εκτρέφονται γίδες αντί για πρόβατα. Όπως σημειώνει, η γίδα είναι ζώο τραχύτερο από το πρόβατο και συνεπώς ο γιδοβοσκός είναι πιο άξεστος από τον ποιμένα των προβάτων. Παράλληλα, η έλλειψη νερού και δένδρων ωθεί τους ποιμένες και τους κτηνοτρόφους στην αναζήτηση διεξόδου προς το νομαδικό βίο. Επιπλέον, εξαιτίας των επιπτώσεων της έλλειψης υδάτων και δένδρων στην διατροφή των ζώων, το παραγόμενο ελληνικό μαλλί είναι μικρότερης αξίας, παρά το γεγονός ότι στο ελληνικό βασίλειο εκτρέφεται μεγαλύτερος αριθμός αιγοπροβάτων, σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ο Finlay καταλήγει ότι μόνο η βελτίωση της ποιότητας των κτηνοτροφικών προϊόντων και κατά συνέπεια η αύξηση της αξίας τους θα επιφέρει την ουσιαστική βελτίωση της οικονομικοκοινωνικής κατάστασης των ορεισίβιων. Συνεπώς, δεν αρκεί απλώς η διάνοιξη δρόμων, όπως άλλοι προτείνουν ως αντιληστρικό μέτρο, αν δεν υπάρχουν προϊόντα αξίας να διακινούνται πάνω σε αυτούς.
38. «*There is only one way to gain respect: to become a kleft, still an honoured name*» στο πρωτότυπο.
39. Ως προς τον Κωνσταντέλλο, σημειώνει ότι ήταν «καθαρά ελληνικής καταγωγής» («pure Hellenic race») και γεννηθείς στην ελληνική επικράτεια, σε αντίθεση, υπονοεί προφανώς ο Finlay, με τους Βλάχους και τους Σαρακατσάνους. Στην εθνοτική καταγωγή των τελευταίων, είχε επικεντρωθεί ένα μεγάλο μέρος του δημοσίου διαλόγου την εποχή του Δήλεσι, καθώς πολιτικοί και διανοούμενοι αμφισβήτησαν την εν γένει ελληνική «ιθαγένεια» των παραπάνω ομάδων, προκειμένου να αποκρούσουν τις βρετανικές κατηγορίες σε βάρος της Ελλάδας ως «χώρας ληστοτρόφων». Για την σχετική συζήτηση, Βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς*, *ό.π.*, σσ. 250-251.

40. Το ζήτημα της «πολιτικής διάστασης» της ληστείας και των σχέσεων ληστών με πολιτικούς δεν είναι δυνατό να αναπτυχθεί στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, που επικεντρώνεται σε άλλες πτυχές του ληστρικού φαινομένου. Πάντως είναι σημαντική η παρατήρηση του Δαμιανάκου ότι ο ρόλος του ληστή στην Ελλάδα, και γενικότερα στη Νοτιανατολική Ευρώπη, είναι κατ' ουσίαν πολιτικός (διαφωνώντας, στο σημείο αυτό, με τον Hobsbawm, που θεωρεί την ληστεία ως προπολιτικό φαινόμενο). Ο πολιτικός ρόλος του ληστή συνίσταται στο ότι φέρει ιδιότητες που παραπέμπουν σε έναν φορέα τοπικής εξουσίας, όπως χαρακτηριστικά η ικανότητα διαπραγμάτευσης με τις αρχές, στοιχείο που τον εξομοιώνει με τους υπόλοιπους τοπικούς ηγέτες. (Βλ. Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία και εθνικό κράτος στην Ελλάδα», ό.π., σ. 40). Επιπλέον, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Δαμιανάκος αλλού, οι θρυλούμενες σχέσεις ληστών με τοπικούς πολιτευτές δεν σημαίνουν κατ' ανάγκη και ότι οι ληστές ήταν όργανά τους. Ο ληστής μπορεί και είναι μέρος του τοπικού πολιτικού παιχνιδιού, ακριβώς γιατί διαθέτει την κατά Ασδραχά «κυριαρχική ικανότητα», δηλαδή ισχύ των όπλων, αλλά και κοινωνικό κύρος. Βλ. Στ. Δαμιανάκος, «Ληστρική κοινωνία και ληστρικός πολιτισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Με αφορμή ένα λησμονημένο κείμενο του Στρατή Δούκα», ό.π., σσ. 88-91. Βλ. πάντως και την κριτική της Μπούσχοτεν στο σημείο αυτό, η οποία θεωρεί ότι ο Δαμιανάκος υποβαθμίζει τον ρόλο της «πολιτικής ληστείας», χαρακτηριστικότερη μορφή της οποίας ήταν ο εκφοβισμός ψηφοφόρων κατά την διάρκεια των εκλογών. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, «Κλεφταρματωλοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», σε *Μνήμων*, τ. 11 (1991), σ. 14.
41. Οι κουμπαριές, είτε με την μορφή της βάφτισης παιδιών, είτε του στεφανώματος ζευγαριών, συνιστούν τελετουργίες με τις οποίες σφραγίζεται η έναρξη μιας σχέσης αλληλοϋποστήριξης εφ' όρου ζωής. Συνήθως, δε, είναι οι ισχυρές οικογένειες, που κάνουν κουμπαριές. βλ. Α. Τσαντηρόπουλος, *Η Βεντέτα στην σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*, Πλέθρον, Αθήνα 2010, σ. 86.
42. *Αλήθεια*, 1143 (29 Μαΐου 1870).
43. *Ημέρα*, 769 (11 Ιουνίου 1870).
44. Σχετικά με την αξία των ληστρικών τραγουδιών ως πηγών που παρέχουν πλούτο στοιχείων για την συλλογική μνήμη του αγρο-ποιμενικού κόσμου, βλ. Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία και αγροποιμενικός πολιτισμός», στο Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, ²2003 [Α' Έκδοση 1987], σ. 75. Ταυτόχρονα, απαιτείται επιφυλακτικότητα ως προς την χρήση μόνο των επίσημων γραπτών πηγών και αρχείων προς ανίχνευση του ληστρικού φαινομένου, λόγω του κινδύνου πολλαπλής λογοκρισίας (άμεσης ή έμ-

- μεσης ή αυτολογοκρισίας). Σε κάθε περίπτωση, αδήριτη είναι η ανάγκη διεπιστημονικής προσέγγισης του ζητήματος. Βλ. Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία και εθνικό κράτος στην Ελλάδα», ό.π., σ. 38.
45. Ο Καρκαβίτσας, που συνοδεύεται μεταξύ άλλων, από τον Αντώνη Τραυλαντώνη, έχοντας στην διάθεσή τους ντόπιους οδηγούς, πραγματοποίησε το οδοιπορικό του στα Κράβαρα το καλοκαίρι του 1890, όταν ήταν ανθυπίατρος στο Μεσολόγγι. Ν. Σιδερίδου, *Ανδρέας Καρκαβίτσας, «Εισαγωγή», στα Ανδρέας Καρκαβίτσας, Απαντα, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1973, σ. 85.*
46. Ο Καρκαβίτσας παραθέτει πλήθος στοιχείων για την ιστορία της οικογένειας Σισμάνη, διανθισμένων με στίχους δημοτικών τραγουδιών, μεταξύ των οποίων και του τραγουδιού για την εξόντωση των γιων του οπλαρχηγού Κώστα Σισμάνη από τον Αλή Πασά. Της προσοχής του δεν διαλάθει και η οικογενειακή ακίνητη περιουσία, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν και δασικές εκτάσεις γύρω από την Αράχοβα. Βλ. Α. Καρκαβίτσας, «Κράβαρα (Οδοιπορικά σημειώσεις)», στο *Απαντα, Εισαγωγή-επιμέλεια Γ. Βαλέτας, Γιοβάνη, Αθήνα 1973, τ. Γ', σσ. 1642-1644 και τ. Δ', σσ. 1655-1660.* Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Καρκαβίτσας συγκέντρωνε σχετικό λαογραφικό υλικό πριν πραγματοποιήσει το οδοιπορικό. Στο αρχείο του ανευρέθηκε χειρόγραφο υλικό υπό τον τίτλο «Σουσμαναίοι», το οποίο κατά τον επιμελητή της έκδοσης Γ. Βαλέτα, χρονολογείται πίσω στα 1887. Σχετικά, Α. Καρκαβίτσας, *Απαντα, τ. Ε', ό.π., σ. 333.*
47. Α. Καρκαβίτσας, «Κράβαρα (Οδοιπορικά σημειώσεις)», ό.π, τ. Δ', σ. 1663.
48. *Αυτόθι*, σ. 1628.
49. Ειδικότερα, για την συσχέτιση των δύο κόσμων από την Οθωμανική εποχή και τις συνέχειες του φαινομένου και στον 19ο αιώνα. Βλ. Αλ. Πολίτης, «Ληστεία, οικονομικά πλεονάσματα, κτηνοτροφία. Υποθέσεις για το πλέγμα που τα συνδέει, 18ος-19ος αι.», *Νέα Εστία*, τχ. 1857 (Μάρτιος 2013), σσ. 97-115. Ο Κολιόπουλος στο έργο του για την ληστεία στα μισά του 19ου αιώνα, εκθέτει εξαντλητικά τα στοιχεία από τα οποία προκύπτουν τα υψηλά ποσοστά ποιμένων ανάμεσα στους ληστές, γεγονός που αναδεικνύει την ληστεία ως «συμπληρωματική λειτουργία της ποιμενικής δραστηριότητας». Βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Περί λύχων αφάς*, ό.π., σσ. 218-220 και 332-344. Ο Δαμιανάκος μνημονεύει αναφορές για τους δεσμούς ανάμεσα σε ληστές και ποιμένες ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους, ενώ για τον εν Ελλάδι 19ο αιώνα, κάνει λόγο για την λειτουργία των ληστρικών συμμοριών ως ενός είδους «ποιμενικής πολιτοφυλακής». Βλ. Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία και αγροποιμενικός πολιτισμός», ό.π., σ. 88. Για την εγγύτητα των δύο κόσμων στο πολιτισμικό πεδίο και, συγκεκριμένα, την κυρίαρχη παρουσία του πρότυπου της

- ανδροπρέπειας, του παλικαριού και της λεβεντιάς που είναι κοινό σε κτηνοτρόφους και ληστές, σε αντιδιαστολή προς το πρότυπο του νοικοκύρη στις αγροτικές κοινότητες, βλ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, «*Κλεφταρματολοί*», ό.π., σσ. 19-20.
50. Εδώ ανακλύπτει ενδιαφέρουσα αναλογία με την μεταγενέστερη αντίστοιχη μαρτυρία του λογοτέχνη Κ. Ουράνη, για τον τρόπο με τον οποίο ο ντόπιος οδηγός του στην μεσοπολεμική Λάρισα μιλούσε για την γνωριμία του με τον λήσταρχο Τζατζά. Βλ. Γ. Μπασλής, *Μήτσιοι Τζιατζιάς, Ο αριστοκράτης ληστής (1889-1930)*, Έναστρον, Αθήνα 2010, σ. 15. (=Κ. Ουράνη, *Ταξίδια στην Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα 1986, σ. 64).
51. Α. Καρκαβίτσας, *Άπαντα*, τ. Δ', ό.π., σσ. 1663-1664.
52. Ν. Πολίτης, *Παροιμιαί. Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού*, τ. Α' [Α' Έκδοση 1899], σ. 437. Σώζεται και το Λευκαδίτικο δημοτικό τραγούδι «Ο Αργύρις» με τον ονειδιστικό χαρακτηρισμό *ψωμοπάτης* («*Μ' έφαγες, Κούρτη κερατά, Πατράλα ψωμοπάτη*»).
53. Ο Μέγας προβαίνει, επομένως, σε μια ευθεία αντιδιαστολή μεταξύ, αφενός μεν των επιταγών του ηθικού κώδικα των ληστών και, αφετέρου, της αναίρεσης του δεσμού μεταξύ ομοτράπεζων από τους «ψωμοπάτες». Γ. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1975 [ανατύπωση], σ. 104 και 108.
54. Α. Καρκαβίτσας, *Άπαντα*, τ. Δ', ό.π., σ. 1664.
55. Σχετικά με την ταύτιση των όρων κουμπάρου και αναδόχου, βλ. ενδεικτικά Γ. Μέγας, *Ζητήματα*, ό.π., σ. 137· Γ. Σπυριδάκης, *Οδηγία προς συλλογήν λαογραφικής ύλης*, Ακαδημία Αθηνών, σσ. 89-90.
56. Ενδεικτικά, βλ. Ελ. Αλεξάκης, «Γυναίκες, γάλα, συγγένεια: κοινά παλαιοβαλκανικά στοιχεία στον λαϊκό πολιτισμό των βαλκανικών λαών», *Επετηρίδα Κέντρου Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 28, Αθήνα 1999, σ. 48.
57. Για τις εναλλακτικές κοινωνικές δομές βλ. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2016, σ. 111
58. Ειδικότερα, γύρω από την συγγένεια διακρίνονται τρεις ομόκεντροι κύκλοι δικτύων κοινωνικών σχέσεων, η αιματοσυγγένεια, η εξ αγχιστείας συγγένεια και η τελετουργική συγγένεια, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η κουμπαριά. Η λειτουργία της σύναψης τελετουργικής συγγένειας συνίσταται στην εξωκοινοτική σύναψη κοινωνικών σχέσεων, μέσω της οποίας διευρύνεται, σε σχέση με την αιματοσυγγένεια και την αγχιστεία, το πλήθος των επιλογών των ατόμων με τα οποία ο ενδιαφερόμενος αποσκοπεί να συνδεθεί. Βλ. Ά. Τσαντηρόπουλος, *Η Βεντέτα στην σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*, ό.π., σ. 86.
59. Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία και αγροποιομενικός πολιτισμός», ό.π., σσ. 82-84. Για το ζήτημα της σύναψης κουμπαριών από τους ληστές και του ισχυρού

- δεσμού που συνεπαγόταν, ιδίως σε περίπτωση ανάγκης, βλ. και Th. Gallant. «Greek Bandits: Lone Wolves or a Family Affair?», *Journal of Modern Greek Studies*, v. 6, no 2 (October 1988), σσ. 280-281.
60. Α. Καρκαβίτσας, *Άπαντα*, τ. Δ', ό.π., σ. 1681. Επειδή δεν γίνεται μνεία των ονομάτων των ληστών, ο Καρκαβίτσας δεν τους «ταυτοποιεί» και καταχωρεί το τραγούδι σε άλλο σημείο του κειμένου του και όχι στο κεφάλαιο για την Αράχοβα και τους Σισμαναίους.
61. Για την ακριβή τοποθεσία στην οποία πραγματοποιήθηκε η πρώτη αυτή καταγραφή, προκύπτει διχογνωμία: Σύμφωνα με την έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών, (Γ. Σπυριδάκης, Γ. Μέγας, Δ. Πετρόπουλος, *Ελληνικά δημοτικά Τραγούδια (Εκλογή)*, τ. Α', Ακαδημία Αθηνών, Εν Αθήναις 1962, σ. 300), φέρεται να έγινε στην Κορινθία, ενώ σύμφωνα με την Ανδρουλάκη, στο χειρόγραφο του αρχείου του Κέντρου Λαογραφίας, ως τόπος καταγραφής αναφέρεται η Αχαΐα. Μ. Ανδρουλάκη, «Το τραγούδι του Κωνσταντέλου», *Ναυπακτικά*, τ. Στ', Εταιρεία Ναυπακτικών Μελετών, Αθήνα 1992-1993, σ. 739.
62. Γ. Σπυριδάκης, Γ. Μέγας, Δ. Πετρόπουλος, *Ελληνικά δημοτικά Τραγούδια (Εκλογή)*, ό.π., σ. 300 (= Ύλη Πολίτου, αριθ. 1985).
63. Το αναδημοσιεύει και ο Αραχωβίτης Μποσινάκος (ό.π., σ. 782), σχολιάζοντας ότι η λαϊκή μούσα για πολλά χρόνια θρήνησε την εξόντωση των ληστών.
64. Την παραλλαγή αυτή [=Κέντρο Λαογραφίας, Ύλη Πολίτου αριθ. 1613, Συλλογή Ν. Βραχνού, Αχαΐα, περιοχή Καλαβρύτων, 1890] δημοσίευσε για πρώτη φορά η Ανδρουλάκη, βλ. Μ. Ανδρουλάκη, «*Το τραγούδι του Κωνσταντέλου*», ό.π., σσ. 759-760.
65. Παραλλαγές του τραγουδιού έχουν δημοσιεύσει οι: Δ. Λουκόπουλος, «Σύμμεικτα Αιτωλικά Λαογραφικά», σε *Λαογραφία*, τχ. 8 (1921), σ. 49· Ε. Σπανδωνίδη, *Τραγούδια της Αγόριαννης (Παρνασσού)*, Αθήνα 1939, σ. 48· Δ. Ντούζος, *Λαογραφικά Ορεινής Ναυπακτίας*, Αθήνα 1961, σ. 48· Γ. Σπυριδάκη, Σπ. Περιστέρη, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια, Μουσική Εκλογή*, τ. Γ', [Α' Έκδοση 1968] σ. 99· Γ. Σπυριδάκης, Γ. Μέγας, Δ. Πετρόπουλος, *Ελληνικά δημοτικά Τραγούδια (Εκλογή)*, ό.π., σ. 300· Θ. Παπαθανασόπουλος, *Δημοτικά Τραγούδια της Ρούμελης*, Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 334. Σε αυτές, τις οποίες μνημονεύει και η Ανδρουλάκη, προσθέτουμε τις μεταγενέστερα δημοσιευμένες σε: Δ. Χαλατσάς, *Ληστρικά τραγούδια*, Εστία, Αθήνα 2000, σ. 198· Α. Καλυβιώτης «*Ο λήσταρχος Θανασούλας*», ό.π., σ. 136· Ε. Μιλλεούνης, «Φονικό στα Σισμανείκα σπίτια», εφημ. *Το Απόκουρο*, 53 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 2015), σ. 8. Επίσης, την παραλλαγή του Φ. Παίξου από την Ελευθέριαννη, που αναδημοσιεύεται στο Ε. Καραγιάννη - Χ. Χαρα-

- λαμπόπουλος, «Η Ναυπακτία, άνθρωποι και τόποι στο Δημοτικό τραγούδι - Συμπληρώματα», σε *Ναυπακτικά*, τ. Ε', Αθήνα, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, 1990-1991, σ. 547.
66. Μ. Ανδρουλάκη, «*Το τραγούδι του Κωνσταντέλου*», ό.π., σσ. 731-780, και ειδικά για την τυπολογία του τραγουδιού, σσ. 743-744.
67. *Αυτόθι*, σσ. 779-780.
68. Δ. Χαλατσάς, *Ληστρικά τραγούδια*, ό.π., σ. 199.
69. Ο Χαλατσάς παραθέτει την πληροφορία ότι οι παλιοί λαϊκοί τραγουδιστές της Αράχωβας και του γειτονικού Αγίου Δημητρίου Ναυπακτίας το έπαιζαν στα πανηγύρια, λέγοντας «*Δε λέμε και κανένα Σισμανέικο*». Είναι ενδιαφέρον, εν προκειμένω, ότι οι τοπικοί οργανοπαίκτες ονοματίζουν το τραγούδι με βάση τους θύτες/ άρχοντες της περιοχής και όχι τα θύματα/ληστές.
70. Μ. Ανδρουλάκη, «*Το τραγούδι του Κωνσταντέλου*», ό.π., σσ. 746-747.
71. Για την δισκογραφική παραγωγή των τραγουδιών, βλ. Α. Καλυβιώτης, «*Ο λήσταρχος Θανασούλας*», ό.π., σσ. 137-138.
72. Δ. Ντούζος, ό.π., σ. 48, και Θ. Παπαθανασόπουλος, ό.π., σ. 334. Ο Μιλλεούνης, ό.π., παραθέτει όμοια σχεδόν παραλλαγή, αλλά με τον Κωνσταντέλλο στον ρόλο του πρωταγωνιστή: «*Εσείς βουνά Βενέτικα, βουνά της Καλαβρούζας/ τους κλέφτες τι τους κάνατε και τους Κωνσταντελαίους; [...] Πάνε κατ' την Αράχωβα, κατ' τους παλιούς κουμπάρους/ Κι εκεί ντουφέκια ακούστηκαν, μια παταριά μεγάλη/ Τον Κωνσταντέλο βάρεσαν, Σπαθιά και Θανασούλα*».
73. Ε. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου, «Η Ναυπακτία, άνθρωποι και τόποι στο Δημοτικό τραγούδι - Συμπληρώματα», σε *Ναυπακτικά*, τ. Ε', ό.π., σ. 547. (= Φ. Παίξου, *Δημοτικά Τραγούδια της Ελευθέριανης*, Αθήνα, 1986).
74. Ο σημαντικός τοπικός μελετητής, συγγραφέας πολλών άρθρων και βιβλίων βασισμένων σε πρωτογενείς αρχειακές πηγές, Χαράλαμπος Χααραλαμπόπουλος, καταχωρεί δημοσιεύματα της εφημερίδας *Αλήθεια* για την εξόντωση της συμμορίας Κωνσταντέλλου, στο Χ. Χααραλαμπόπουλος, «*Σύμμικτα Β'. Η ληστεία...*», ό.π., σσ. 276-282. Στον ίδιο τόμο, η Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου καταχωρεί παραλλαγές του τραγουδιού του Κωνσταντέλλου βλ. Ε. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου, «Η Ναυπακτία, άνθρωποι και τόποι στο Δημοτικό τραγούδι», *Ναυπακτικά*, τ. Α', ό.π., σσ. 168-173.
75. Για παράδειγμα, σε επιστολή που δημοσιεύεται σε εφημερίδα καταγγέλλεται διασύνδεση των ληστών με τον βουλευτή Ναυπακτίας Ροντήρη, βλ. Χ. Χααραλαμπόπουλος, «*Σύμμικτα Β'. Η ληστεία...*», ό.π., σσ. 277-278.
76. Η τοπικότητα είναι μια σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα που προσδιορίζεται

από τοπικά δίκτυα τα οποία συγκροτούνται με βάση την εθνοτοπική καταγωγή την συγγένεια, (εξ αίματος εξ αγχιστείας και πνευματική), και τις επιγαμίες. Εν προκειμένω, συσχετισμούς που ανάγονται στην τοπικότητα, μπορεί να υποδηλώνει η συμμετοχή του πατέρα των Σισμαναίων στην εξέγερση του Φαρμάκη, στο πλαίσιο της καταστολής της οποίας καταστράφηκε από τους κυβερνητικούς το χωριό του Κωνσταντέλλου, ο οποίος κατόπιν βγήκε στο βουνό.